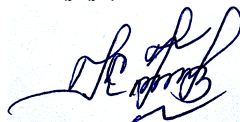

ИИИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ БА
НОМИ А.М. БАҲОВАДИНОВ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ-340.1 (091)+321.01
ТКБ-67.3+67.99 (2)0
А-51

АЛИНАЗАРОВА КИФОЯТ ҒУЛОМНАЗАРОВНА

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ НИҲОДҲОИ АМАЛИСОЗАНДАИ АДОЛАТИ
СУДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ – ҲУҚУҚӢ ДАР
МИСОЛИ БАДАҲШОН

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз
руйи ихтисоси 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертатсия дар шӯбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Рохбари илмӣ: **Буризода Эмомалӣ Бозор** — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири шӯбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ: **Мирализода Исфандиёр Карахон** — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Обидов Дилшод Салиҷонович — номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва тарихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон,

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон (ш. Душанбе)

Ҳимояи диссертатсия санаи 24 апрели соли 2026, соати 10:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-090-и назди Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон баргузор мегардад. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, хонаи 1, бинои таълимии №5, E-mail: dstsubp@mail.ru рақами телефони котиби илмӣ: (+992) 921 115990.

Бо диссертатсия дар Китобхонаи илмӣ Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон ва тавасути сомонаи <http://www.tsulbp.tj> шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «__» _____ соли 2026 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмӣ шурои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент**

 Кодирзода М. А.

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқот. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон як нуктаи муҳимро мунтазам қайд мекунад, ки «ба фарҳанги гузаштагон рӯй овардан набояд ба инкор кардани арзишҳои умумибашарӣ, гурури ночо, кундфаҳмӣ, муқобилгузории фарҳангҳо, анъанаҳои дигар миллату қавмҳо, аз ҷумла муқобилгузории фарҳанги то ҷисмӣ бо фарҳанги ҷисмӣ халқӣ мо боис гардад» [1,с.172]. Ин ва дигар таъкидҳои Пешвои миллат ҳамчун заминаи устувори рӯ овардан ба фарҳанги миллӣ, махсусан фарҳанги ҳуқуқии миллати тоҷик хизмат намуда, дар баробари рушди самту соҳаҳои муносири илм, омӯзиши саҳифаҳои дурахшони таърихи давлатдорӣ ва ҳуқуқи ниёгонро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, таҳлилу баррасии ниҳодҳо ва масоили вобаста ба амалисозии адолати судӣ яке аз масоили мубрами таҳқиқоти илмӣ ватанӣ ба шумор меравад.

Таҳқиқи таърихи фаъолияти ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ аз давраи қадим то замони муосир масъалаи муҳими илмӣ маҳсуб ёфта, мубрамияти он аз фаъолияти рӯзмарраи ниҳодҳои судӣ ва нақши онҳо дар низомии ҳокимияти давлатӣ, ҳаёти инсон ва ҷомеа бармеояд. Омӯзиши масоили вобаста ба амалисозии адолати судӣ ва махсусан ниҳодҳои амалисозандаи он на танҳо барои донишмандони таърих, балки беҳтар намудани шароити фаъолияти ин ниҳодҳо, ташаккули таҳқиқи мақоми ҳуқуқии онҳо, рушди сохтори ниҳодҳои мазкур ва қонунгузории амалкунанда бағоят муҳим арзёбӣ мегардад.

Фаъолияти судҳои Тоҷикистон дар гузашта ва имрӯз дар амалисозии адолати судӣ на танҳо хусусияти функционалии ниҳодҳои мазкурро инъикос мекунад, балки ҷанбаҳои мақоми ҳуқуқӣ, салоҳияти махсуси онҳоро ҳамчун субъекти асосии амалисозандаи адолати судӣ ошкор менамояд. Аз ҷониби дигар, вазъи ҳуқуқии ниҳодҳои судиро оид ба таъмини адолати судӣ таҳлил намуда, имрӯз нақши мақомоти мазкурро дар таъмину ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд бояд баррасӣ кард. Дар умум, баррасии масоили вобаста ба инъикоси таърихӣ фаъолияти мақомоти судӣ,

ниҳодҳо ва зинаҳои гуногуни сохтори судҳо барои рушди ниҳодҳои давлатдорӣ хизмат намуда, яке аз шохаҳои мустақили ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи масоили таърихи ниҳодҳои татбиқи адолати судӣ, мурофиаи мубоҳисавӣ, баробарҳуқуқии тарафҳо дар мурофиа бешубҳа мавзӯи мубрами илмӣ буда, ҷанбаҳои таърихӣ фаъолияти судро дар ин самти илм ошкор менамояд.

Боиси қайд аст, ки оид ба фаъолияти адолати судӣ дар осори таърихиву ҳуқуқӣ, осори гузаштагони мо ва муҳаққиқони муосир андешаҳои судманд ва баҳодихҳои объективона сурат гирифта, оид ба тақмили онҳо пешниҳоди тавсияҳо дода шудаанд. Аз ин хотир андешаҳои муҳаққиқон дар мавзӯи ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон ва махсусияти фаъолияти онҳо қисми муҳими таҳқиқоти ниҳодҳои адолати судӣ ва низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил дода, аз ҷониби дигар, таҳқиқоти мо ташаккул ва рушди фаъолияти судҳоро дар таҷрибаи амалии ниҳодҳои судии ҷумҳурӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад. Хусусияти масъалагузории мавзӯи мазкур дар он аст, ки омӯзиши фаъолияти ниҳодҳои судии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ва низомҳои гуногуни судиро дар бар гирифта, ҳар яке моҳият, сохтор ва усулҳои фаъолияти хоси ҳудро дошта, аз ҷумла таҳлили фаъолияти судҳои қозӣ ниҳодҳои ҷамъиятии баррасии баҳсҳо, судҳои халқӣ (солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ), судҳои давраи Шуравӣ ва давраи Истиқлолият дар оянда метавонад барои ташаккули такомули минбаъдаи фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмати арзанда намояд.

Мубрамияти мавзӯ махсусан ба доираи мавриди омӯзиши таърихи адолати судии Бадахшон низ алоқамандӣ дошта, таҳлилҳо баёнгари он мебошанд, ки як қатор махсусият на танҳо ба ниҳодҳои судӣ, балки ба фаъолияти амалии онҳо, инчунин, иштирокчиёни мурофиаи судӣ низ дар ин минтақа хос будааст. Ошкор намудани баъзе хусусияти ташкилӣ, амалияи судӣ, инчунин, ҳолати иҷроиши қарорҳои судӣ – робитаи байни назария ва амалияи қабули санадҳои судиро инъикос мекунад. Ошкор сохтани ин махсусият метавонад барои бехтар намудани фаъолияти мақомоти судӣ, муқаррар ва мустаҳкам

кардани салоҳияти онҳо дар давраҳои гуногуни рушди таърихӣ, баҳисобгирии таҷрибаи онҳо дар ташкили давлатдорӣ ва ҷомеаи ягонаи маданӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол, таҳкими ваҳдату ягонагии халқу ниҳодҳои давлатӣ мусоидат намояд.

Ҳангоми пайдо намудани шиносӣ бо вазъи амалисозии адолати судӣ дар минтақаҳои дурдасти Бадахшони тошуравӣ, ошкор гардид, ки дар муқоиса бо дигар минтақаҳои Аморати Бухоро меъёрҳои динӣ - ахлоқӣ нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ таъсири бештар дошта, онҳо яке аз сарчашмаҳои асосии мурофиавӣ махсуб мешуданд. Омӯзиши равандҳои рушди ин муносибатҳо, ошкор намудани таносуби байни мақоми судӣ ва ниҳодҳои дигари ҷамъиятии машғул ба баррасии баҳсҳои гуногун, аз ҷумла баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа, омӯзиши дақиқи муносибатҳои байниҳамдигарии аъзоёни ҷомеа дар муносибатҳои мурофиавӣ масъаларо боз ҳам мубрам мегардонад.

Мавзуи мазкур ҳамчунин вобаста ба афзоиши нақши низоми судӣ дар давлатдорӣ муносири тоҷикон мубрам гардидааст, зеро ҳокимияти судӣ шохҳои мустақили ҳокимият буда, дар низоми ҳокимияти давлатии Тоҷикистон мақоми хосро ишғол мекунад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши таҷрибаи таърихӣ ташаккул ва рушди мақомоти амалисозандаи адолати судӣ дар миқёси як минтақаи ҷумҳурӣ барои боз ҳам ғанӣ гардонидани илми ҳуқуқшиносии ватанӣ, назарияи он, методологияи соҳавӣ ва таърихи рушди ниҳодҳои адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми муайян хоҳад гузошт, зеро гуногунии таърихи рушди ниҳодҳо омӯзиши масъаларо ҷолиб гардонида, таҷрибаи гуногуни ҳалли масоили пешомадаро барои мо ошкор месозад, ки дар дурнамо истифодаи он метавонад мубрам гардад. Аз ҷониби дигар, ошкор гардидани камбудии соҳа дар таърихи рушд ва то имрӯз барои ислоҳ намудани вазъи он, бартараф кардан ва ё имкони истифодаи хусусиятҳои минтақавӣ дар фаъолияти ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ хизмат намуда, барои ба роҳ мондани фаъолияти босамари онҳо роҳ мекушояд.

Бинобар ин зарур аст, ки моҳияти илмӣ-амалии низоми судӣ дар шароити ҷомеаи тошуравӣ мавриди таҳлил қарор дода

шавад. Вобаста ба ин муайянсозии шакл, усул ва услубҳои фаъолияти судҳо дар марҳилаҳои гуногуни давлатдорӣ тоҷикон аҳамияти муҳими назариявӣ – таърихӣ дошта, таҳлили муқоисавии ду низоми таъмини адолати судӣ: судҳои тошуравии ҳудуди Тоҷикистон ва давраи солҳои аввали давлатдорӣ Шуравӣ, гузариш аз низоми суди қозӣ ба низоми нави суди шуравиро тақозо менамояд. Зарур аст, ки фаъолияти дигар ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Бадахшон таҳлил шуда, давраҳо ва самти фаъолият ва фарқияти қори ҳуқуқии онҳо аз қозӣён мушаххас карда шавад.

Таҳқиқи мавзӯ на танҳо рушди суд дар марҳилаҳои гуногуни таърихи Тоҷикистон, балки мақомоти судӣ дар робита бо дигар мақомоти давлатиро бояд фаро гирад, ки ин тарзи омӯзиш барои баҳои объективӣ додан ба мавқеи мақомоти судии минтақаи Бадахшон имконият фароҳам меорад.

Дар илми ҳуқуқи ватанӣ ҷанбаҳои таърихӣ – ҳуқуқии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон, бахусус махсусиятҳои минтақавии ин ниҳод ҳануз ба таври мукамал мавриди таҳқиқи илмӣ қарор нагирифтааст, ки ин омил асоси интиҳоби мавзӯи мазкур ва далели аҳамияти назариявӣ ва амалӣ доштани он барои илми ҳуқуқи муосири ватанӣ мебошад.

Таҳқиқи мавзӯи зикргардида доктринаи назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлатро ба таври назаррас ғанӣ намуда, ҳолигиро дар омӯзиши таъриху усулҳои фаъолияти ниҳодҳои судии Тоҷикистон дар ҳудуди Бадахшон ва дар маҷмӯъ дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ пурра менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ: Масоили вобаста ба ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон ба таври умумӣ аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик академик Ф.Т. Тоҳиров, Э.Б. Буризода, Ф.М. Абдуллонов, А. Муродов, Ш.Розиқов, Р.С.Одиназода, Н.Д. Мирзозода, Х.М. Мирзамонзода ва дигарон, мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтаанд.

Оид ба фаъолияти ниҳодҳои судии минтақаи Бадахшони Тоҷикистон танҳо баъзе иттилооти маҳдуд дар таҳқиқоти

соҳавии илмӣ муҳаққиқон ва дар сарчашмаҳои илмӣ –оммавӣ дарҷ ёфтааст.

Аввалин маълумот доир ба ниҳодҳои судии Бадахшони Тоҷикистон дар сарчашмаҳои мавҷуда ба асри XIX тааллуқ доранд. Аз ҷумла, дар китоби муаллифони Мирзо Сангмуҳаммади Бадахшӣ ва Мирзо Фазлалибeki Сурхафсар бо унвони “Таърихи Бадахшон” оид ба тартиби идоракунии Бадахшон дар давраи асрҳои XVII-XIX маълумоти арзишманде оварда, ҷаъолияти шоҳигарии Бадахшон, ҷаъолияти қозихоро дар доираи низоми адолати иҷтимоӣ баррасӣ менамоянд [12,с.105]. Мирзо Сангмуҳаммади Бадахшӣ дар дарбори ҳокими Бадахшон Муҳаммадшоҳ ибни Мир Султоншоҳ вазифаи мирзоиро ба уҳда дошта, воқеаҳои таърихӣ ва давлатиро бо назм баён намудааст. Муқаддимаи муфассал ва тавзеҳоти арзишмандро ба тарҷумаи китоби «Таърихи Бадахшон»-и шарқшиноси рус А.Н Болдирев навиштааст [4,с.180]. Инчунин аз манбаҳои давраи асри XIX китоби «Қатаған ва Бадахшон»-и Бурҳониддини Кушқакиро бояд ёдрас шуд, ки нусхаи он дар Бойгонии таърихии ВМКБ қарор дорад [5]. Ҳамчунин воқеаҳои давраи асри XVII-XIX дар асари Шохфитур Муҳаббатшоҳзода ва Охон Сулаймон бо номи “Таърихи Бадахшон” баррасӣ гардидаанд. Дар ин китоб муаллифони сохти давлатдорӣ ва амали қонунро дар се давра: 1) дар давраи сарпарастии аморати Бухоро аз тарафи Руссия дар ҳудуди минтақаи Бадахшон ва давраи ҳокимияти Шуравӣ дар Бадахшони Тоҷикистон таҳлил намудаанд[23, с.65] ; 2) дар давраи охири асри XIX, ки таҳқиқоти олимони ва сайёҳони рус ба сарзамини Бадахшон оғоз гардида, дар натиҷаи он оид ба сохти ҳуқуқии минтақа иттилооти зиёд аз ҷониби олимони рус рӯйи қор омаданд [7,с.30]. Асарҳои зикршуда барои таҳқиқоти мазкур аҳаммияти муҳими илмӣ-таърихӣ доранд.

Иттилоот оид ба ҷаъолияти ниҳоди қозӣ ва салоҳияти ӯ, низоми маҳкама ва ҷазодихӣ дар китобҳои муҳаққиқи машҳури таърихи халқи тоҷик А.А. Семёнов [28,с.14] ва дигар олимони рус ҷамъоварӣ шудааст, ки бевосита барои таҳқиқоти мазкур аҳаммияти методологӣ доранд. Оид ба вазифаҳои Қозикалон, мақоми ҳуқуқии ӯ, мансубияти авлодию хонаводагии

қозикалонҳо, ғаёлияти қозиҳо дар ҳамкорӣ бо мир, амлокдор, қушбегӣ, ақсақол ва муфти, порахӯрии ин мансабдорон, шаклҳои ҷазо, таъини муфтиҳо ва вазифаҳои онҳо мардумшиносии маъруфи Шуравӣ Н.А. Кисляков дар асараш маълумоти пунарзиши илмӣ додааст [27,с.15]. Таҷрибаи ҳаёти динӣ-ҳуқуқии мардуми Помирро дар мисоли мардуми водии Хуф муҳаққиқ М.С. Андреев дар асарашон “Тоҷикони водии Хуф” (“Таджики долины Хуф”) ба таври муфассал омӯхтааст [3,с.53] . Ғаёлияти пирон ва рӯҳониён дар самти таъмини тартиботи ҳуқуқӣ дар монографияи Ҳочибеков Э. дар шакли генеалогия ва таърихи институти пирҳо мавриди таҳлил қарор дода шудааст [22,с.25].

Омӯзиши мавзӯи қонунгузории давраи тошуравии Кӯҳистони Помир дар доираи таърихи низоми судии Тоҷикистон дар асарҳои ҳуқуқшиносон, академик Ф.Т. Тоҳиров [29,с.161] ҳуқуқи тоисломӣ ва давраи Зардушт, ки боқимондаи он то ба имрӯз дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон мушоҳида мегардад, дар асарҳои илмӣ Э.Б. Буризода [6,с.188] ва А. Ғ. Холиқзода [21, с.151] мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шудааст.

Ғаёлияти низоми судӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони Шуравӣ аз тарафи олимони шинохтаи ватанӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ Г.С. Азизкулова [2,с.96], З.М. Ализода [25,с. 21-28], У. А. Азиззода [31,с.22], И.Х. Бобочонзода [32], Ҷ.М. Зоир [10], А.М. Диноршоҳ [9], С.И. Иброҳимов [26,с.55], З.Х. Искандаров [11,с.136], М.А.Маҳмудзода [13], К.Д. Митюкова [14,с.135], А.Р. Неъматов [33], Х.Ғ. Мирзамонзода [8], С.А. Раҷабов [17,с.110], Ф.Т. Тоҳиров [36], Р.Ш. Шарофзода [29,с.32-38], А.Ғ. Холиқзода [20], Б.А. Сафарзода [35,с.22], И.Д. Сафаров [30,с.1-13], Н.Р.Шодиёв [37], Ш.Разиқов[18], Р.С. Одиназода [16,с.22], М.Н. Обидова [34] ва дигар олимони омӯхта шудаанд.

Осори олимони Руссия, махсусан М.Н. Марченко мавриди зикр аст, ки сарчашмаҳои ҳуқуқи судиро дар мактабҳои мухталифи ҳуқуқӣ таҳлил намуда, адолати судиро аз нуқтаи назари судҳои замони муосир ба муҳокима мегузорад [15,с. 268]. Аз тарафи В.Г. Ярославцев ниҳоди судӣ дар доираи алоқамандии он бо дин, фалсафа ва назарияи ҳуқуқ таҳлил

шудааст. Мавсуф фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии судхоро муҳим шумурда, судяро ҳамчун «эҷодкор» муаррифӣ мекунад, ки чунин раванд судяро бо ниҳоди қонунбарор баробар мекунад [24].

Новобаста ба таҳқиқоти зиёди илмӣ дар масоили умумии амалисозии адолати судӣ, ин таҳқиқот хусусиятҳои минтақавии ниҳодҳои судӣ дар давраҳои таърихӣ ва амалияи судӣ, бахусус, дар минтақаи Бадахшонро фаро нагирифтаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур дар доираи таҳқиқи ташаккул ва рушди низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар масири қорҳои илмӣ ва таҳлилҳои ҳуқуқӣ ба роҳ монда шуда, як қисми муҳими барномаҳои илмии Шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистонро дар мавзӯи “Суннатҳои давлатдорӣ ва ҳуқуқи халқи тоҷик: таърих ва имрӯз (солҳои 2008-2012)”, «Фарҳанги ҳуқуқи ниёгон ва нақши он дар ташаккули ҳуқуқ ва давлатдорӣ муносири тоҷикон» (барои солҳои 2023– 2027 ташкил медиҳад. Таҳқиқот инчунин дар заминаи мавзӯи илмии таҳқиқоти шуъба таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи таҳқиқоти илмии мазкур омӯзишу таҳлили масоили таърихӣ-ҳуқуқи таъсисбӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравӣ (дар мисоли Бадахшон), муайян намудани хусусияти амали ниҳодҳои судӣ дар маҳалҳо, инчунин, таҳияи пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузорӣ ва фаъолияти амалии судҳо дар замони муосир мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои амали намудани мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерин гузошта шуданд:

- муайян намудани мафҳуми адолати судӣ, аз ҷумла бо назардошти ниҳодҳои баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар таърихи миллати тоҷик;

- даврабандӣ намудани таърихи таъсисёбӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон ва аз ҷумла ҳудуди Бадахшон;
- таҳлили фаъолияти судҳо дар марҳилаҳои гуногуни рушди давлатдорӣ тоҷикон;
- ошкор намудани ҷанба ва хусусиятҳои хоси амали ниҳодҳои адолати судӣ дар ҳудуди Бадахшон, мақоми мансабдороне, ки ба баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ машғул буданд;
- таҳқиқи фаъолияти қозӣ ва ниҳодҳои дигари баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Бадахшон;
- таҳлили низоми судии давраи шуравӣ ва марҳилаи истиқлолияти ҶТ;
- таҳия намудани пешниҳоду тавсияҳо барои тарғиби омӯзиши таърихи суд, ташаккули қонунгузорӣ ва таҳкими амалияи судӣ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертациониро муносибатҳои ҷамъиятии вобаста ба ташкилу фаъолияти ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ, махсусият ва мазмуни онҳо ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқоти диссертационӣ фаъолияти ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ ва баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Бадахшон, хусусиятҳои танзими меъёрии фаъолияти онҳо, таъсиси судҳои тошуравӣ, шуравӣ ва марҳилаи Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Марҳила, мақон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертационии мазкур омӯзиши рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судиро дар Тоҷикистон дар асоси қонунгузориҳои навини Тоҷикистон дар бар гирифта аз марҳилаҳои тасдиқ, омодамаҳои диссертатсия, муҳокимаи он дар шӯбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иборат мебошад. Давраи таҳқиқоти диссертационӣ фарогири солҳои 2012-2025 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори илмӣ олимони ватанӣ: Г.С. Азизкулова, З.А. Азиззода, Э.Б. Буризода, И.Ҳ. Бобочонзода,

Х.М. Мирзамонзода, Ч.М. Зоир, С.И. Иброҳимов, М.А. Маҳмудзода, Р.С. Одиназода, М. Д. Обидов, Ш. Розиков, Б.А. Сафарзода, Ф.Т. Тоҳиров, Р.Ш. Шарофзода, И.Р. Шодизода, С.А. Шоназаров, Н.Д. Мирзозода, А.Г. Холиқзода, З.М. Ярашев, Ф.М. Абдулхонов ва дигарон инчунин асарҳои назариячиёни ҳуқуқи рус В.П. Нажимов, В.И. Дал, О.В. Левченко, Б.Н. Топорин, А.В. Долгушин, И.Л. Петрухин, З.С. Лусегенова, Е.В. Рябцева, В.М. Борзов, В.Ю. Мельников, Л.В. Винницкий, О.А. Мядзелетс ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсиониро усулҳои умумиилмӣ (диалектикӣ, сохторӣ-функционалӣ ва зохирӣ-мантиқӣ) ва махсус (ҳуқуқӣ – муқоисавӣ ва ҳуқуқӣ-догматикӣ) ташкил мекунад.

Усули диалектикӣ имкон дод, то рушди амалисозандаи ниҳодҳои адолати судӣ дар матни шаклҳои гуногуни фаҳмиши ҳуқуқӣ баррасӣ гардида, фарқияти онҳо аз ниҳодҳои дигари судӣ нишон дода шуда, унсурҳои ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ дар мундариҷаи амалисозандаи адолати судӣ ошкор карда шаванд ва фаҳмиши назарӣ ва татбиқи амалии онҳо муқоиса гардида, тамоюли умумӣ дар раванди амалисозии ниҳодҳои судӣ муайян карда шаванд.

Усули сохтори-функционалӣ ҳангоми ташкили низоми ниҳодҳои судӣ ва асосноксозии нақши ҳар кадоми онҳо истифода гардид.

Усули зохирӣ-мантиқӣ ҳангоми таҳлили равишҳои гуногун дар дарки ниҳоди амалисозии адолати судӣ ба кор бурда шуд.

Усули муқоисавӣ дар ошкор сохтани вижагиҳои амалисозии адолати судӣ дар муносибатҳое, ки аз ҷониби соҳаҳои гуногуни конунгузорӣ ба танзим дароварда мешаванд, истифода гардид.

Усулҳои ҳуқуқӣ-догматикӣ дар раванди омӯзиши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз нуктаи назари ифодаёбии ниҳодҳои судӣ ва бо далелҳои исботшуда дар онҳо мавриди истифода қарор гирифт.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, конунгузории амалкунанда, Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёри ҳуқуқии амалкунанда ва таърихӣ, аз ҷумла

одату анъанаҳои маҳал дар Бадахшон, маводи бойгонӣ, парвандаҳо ва қарору ҳукми судҳои давраи таҳқиқ (1880-1991), ҳисоботи судҳо оид ба ҷаъолият (1926-1991), инчунин қонунгузориҳои дигар давлатҳо ва таҷрибаи судӣ заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро ташкил доданд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот: Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ нахустин маротиба моҳият ва хусусиятҳои таърихӣ – ҳукукии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар минтақаи Бадахшони Тоҷикистон ошкор шуда, он ҳамчун ниҳоди анъанавии адолати судӣ дар давраҳои таърихӣ бо амалия ба худ хос дар баррасии баҳсҳои судӣ муайян гардидааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти мазкур таърихи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди Бадахшон инъикоси пурраи ҳудро пайдо намуда, вобаста ба хусусиятҳои хоси ҳар як давра ҳулосаҳои асосноки илмӣ пешниҳод шудааст. Бо таъия ба манбаҳои таърихӣ ва ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, аввалин маротиба кушиши таҳлилу мурағбатсозии таърихи мукаммали ҷаъолияти судҳо дар Бадахшон анҷом дода шуда, таърихи рушди ниҳодҳои судӣ дар ин минтақаи Тоҷикистон даврабандӣ гардидааст. Дар таҳқиқот махсусияти амали ниҳодҳо ва сарчашмаҳои ҳукуки одатӣ, ҳукуки исломӣ, ҳукуки Шӯравӣ ва муосир, инчунин таносуби байниҳамдигарии онҳо дар мисоли амали онҳо дар Бадахшон ошкор карда шудааст.

Ҳулосаҳо ва пешниҳоди дар таҳқиқот дарҷёфта, метавонанд барои тақмили минбаъдаи доктринаи назарияи давлат ва ҳуқуқ дар омӯзиши ниҳодҳои судии анъанавии Тоҷикистон, рушди ҳуқуқ ва қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи адолати судӣ мусоидат намојанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот бо нуқтаҳои илмӣ зерин барои ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Муайян карда шуд, ки дар минтақаи Бадахшони тошуравӣ, ниҳодҳои баррасии баҳсҳои судӣ аз ниҳодҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ, динӣ, ҳарбӣ-мустанлиқавӣ иборат буда, ба сифати сарчашмаи ҳукуки мувофиқии ин ниҳодҳо - меъёрҳои одатҳои маҳаллӣ, анъанаҳо, дар мавридҳои зарурӣ - меъёрҳои ҳукуки ислом, қонунгузориҳои Русия мавриди истифода буданд.

Тахлили таносуб ва тазодҳои мавҷудаи амалисозии адолати судӣ аз ҷониби қозӣ, дастаи ҳарбии Русия, маъмурияти амири Бухоро дар Бадахшон нишон дод, ки мақомоти ҳарбии Русия дар Бадахшон ба салоҳияти амалисозии адолати судӣ аз ҷониби судяи давлатӣ даҳолат намуда, мустақилона баҳсҳои ҳуқуқиро баррасӣ менамуд.

Ошкор карда шуд, ки дар давраи тошуравӣ дар низоми адолати судӣ, мақоми аз ҳама бонуфузро ниҳодҳои қозӣ, руҳониёни маҳаллӣ (пир, халифа), сардори дастаи ҳарбии Русия дар Хоруғ ташкил медоданд, ки дар ҳалли баҳсу низоҳои гуногун иштирок мекарданд. Бо устувор гаштани ҳокимияти Аморати Бухоро дар ҳудуди Кухистони Бадахшон баррасии баҳсҳои ҳуқуқиро асосан қозихо, ки аз ҷониби Амири Бухоро ба вазифа тайин мешуданд, амалӣ мекарданд.

Аз натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадахшон дефинитсияҳои “амалисозии адолати судӣ” ва “адолати судӣ” таҳия карда шудаанд, ки ба назари мо барои тақмили дастгоҳи мафҳумии институти адолати судӣ муносибанд: **“Амалисозии адолати судӣ** - раванди ҳуқуқие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ, марҳилаҳои шикоятиву назоратиро дар бар гирифта, моҳиятан аз Ҳимоя ва барқарорсозии ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад”; **“Адолати судӣ** – фаъолияти ба муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои ҳуқуқӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баъзе мавридҳо ашхоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони муътабар аст, ки донандаи меъёрҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ, анъана ва одатҳои ҳуқуқии маҳал мебошанд”.

2. Чунин даврабандии рушди низоми адолати судӣ ва ниҳодҳои он дар ҳудуди Бадахшон пешниҳод мегардад:

1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Эълумияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон шакли зоҳирии маҷмӯӣ ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳамин адолати судӣ низ тақмил ёфта дорои принципҳои муайяни ҳуқуқӣ гардид;

2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои судии ориёӣ-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва Хуросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳуҷуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт ва дар ин давра адолати судӣ аз руи арзишҳои авастой амалӣ мешуд, ки бевосита дар ҳуҷҷатҳои қалъаи Муғ ва қонунҳои Деваштич низ инъикос ёфта буд;

3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ;

4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш.

5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва ҷамоият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ;

6) марҳалаи амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиқлол аз соли 1991 то имрӯз.

Ниҳодҳои баррасикунондаи бахшҳои ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои номбаршуда аз ҳамдигар фарқ дошта, махсусияти ба худ хосро доштанд. Як қатор махсусиятҳо дар ҷамоияти мақомоти адолати судӣ дар ҳудуди Бадахшон мушоҳида мешуд. Дар марҳилаи дуюм ва сеюм – марҳилаи суди қозӣ дар Бадахшон асосан суди анъанавӣ – суди пиру халифаҳо амал мекард. Махсусияти дигар, дар марҳилаи гузариши тошуравӣ, яке аз муҳимтарин субъектҳо, ки аҳоли барои баррасии бахшҳои судӣ ба он муроҷиат менамуданд, ин намоёндогони артиши Русия дар Бадахшон (сардорони дастаҳои ҳарбӣ) буданд.

3. Таъсиси давлати Шуравӣ ва барпо шудани Ҷумҳурии мухтори шуравӣю сотсиалистии Тоҷикистон, минбаъд ҳамчун ҷумҳурии мустақил эътироф шудани он низоми нави сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва ниҳодҳои нави адолати судиро ба вучуд овард. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунондаи ҷамоияти ниҳодҳои нави судӣ декретҳо оид ба суд ва як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқии Ҳокимияти нави шуравӣ гардиданд. Дар ин марҳила то солҳои 1928-1929 қисман судҳои қозӣ баррасии баъзе аз намуди бахшҳоро давом медоданд, ки сабаби он дертар дастрас шудани санадҳои ҳокимияти Шуравӣ ба ин минтақа буд ва танҳо соли 1929 дар ҳудуди Тоҷикистон ва вилоят судҳои қозигӣ барҳам дода шуда, суди шуравӣ ниҳоди ягонаи адолати судӣ дар ҳудуди вилоят гардид. Ба ин марҳилаи рушд ташкили суди нав (бо роҳи тайёр кардани

кадрҳо, кушодани курсҳои таълимӣ дар судҳо, бо ивази алифбо, таълими алифбои нав, омӯзиши хусусиёти маҳал ва ҷинойтҳои дар Бадахшон), ислоҳоти судӣ (ислоҳоти зинаҳои марказӣ – судҳои умумииттифокӣ, Суди олии Тоҷикистон ва мақомоти маҳаллии суди кишвар), ҳамкории мақомоти ҳизбӣ-мақомоти давлатӣ ва мақомоти судӣ дар такмил додани мақомоти судиро фаро мегирифт.

4. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон заминаи таҷдид ва ислоҳоти бузурги судӣ, аз ҷумла дар ҳудуди Тоҷикистони муосир ва ВМКБ гардида, дар заминаи рушди ҷомеа чор ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ гузаронида шуд. Дар натиҷаи барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва воқеаҳои солҳои 90-ми асри XX боиси фалаҷ шудани низоми судии ҷумҳурӣ, баҳусус тамоми сохторҳои давлатии Вилоятии Мухтори Кӯҳистони Бадахшон гардид. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки камбудиву норасоиҳо дар фаъолияти мақомоти судии Бадахшон, ки имрӯз вучуд дорад, решаи амиқи таърихӣ дошта, дар марҳилаи шуравии рушд низ суди Бадахшон дар ҳолати ташаккулу такмил қарор дошт. Танҳо дар даҳсолаи охир фаъолияти судҳо дар ВМКБ ба таври муътадил ба роҳ монда мешавад. Таъсири манфии на танҳо воқеаҳои солҳои 90-ум, балки пештар аз он низ то имрӯз махсусан дар соҳаи ташкили кори суд, нарасидани судяҳои ботачриба, дар таъмини кафолату имкониятҳои фаъолияти судҳо эҳсос мегардад.

Омӯзиши ниҳодҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ махсусият ва қонунмандии хоси рушди давлатдорӣ тоҷиконро ошкор сохта, барои баҳои воқеӣ додан ба таърихи ҳокимияти давлатӣ ва мавқеи он дар масоили муҳими ҷомеа шароит фароҳам меоварад. Аз ин лиҳоз, ба назари мо зарур аст, ки таърихи ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар кулли минтақаҳои кишвар ба таври комил ва бо фарогирии ҷанбаҳои гуногуни он мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор дода шавад.

Бо назардошти таҷрибаи ниҳодҳои судӣ дар Бадахшони Тоҷикистон дар марҳилаҳои то истиқлолияти давлатии Тоҷикистон зарурати эҳё ва таъсиси институти судҳои анъанавӣ дар Тоҷикистон ва ба салоҳияти онҳо воғузор намудани ҳалли

баъзе ҳукуквайронкуниҳо дар соҳаи хусусӣ ва оилавӣ, исбот карда мешавад. Дар робита ба ин, дар сатҳи қонунгузорӣ баррасӣ намудани масъалаи мазкур пешниҳод гардида, ба назари муаллиф институти судҳои анъанавӣ метавонад дар таъмини адолати судӣ саҳм гузошта, сарбории судҳо ва мушкилоти зиёди мавҷударо дар ҳалли баҳсҳо дар маҳалҳо бартараф намояд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назарии таҳқиқот дар он ифода мегардад, ки нуқтаҳои назариявӣ ва ҳулосаҳои баёнёфта як қатор фаслҳои назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат, таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистонро рушд ва такмил медиҳанд, инчунин барои илмҳои соҳавии ҳуқуқшиносӣ ва дигар илмҳои башарӣ низ метавонанд ҳамчун асоси методологӣ хидмат намоянд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки тавсияҳои дар таҳқиқот пешниҳодгардида метавонанд татбиқи амалии худро дар фаъолияти минбаъдаи судҳо пайдо намоянд. Таҳқиқоти мазкур ҳамчун маводи дарсӣ барои донишҷӯён дар соҳаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон, Фаъолияти судӣ, барои таҳқиқоти минбаъда дар мавзӯи таърихи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи муҳим барои ғанӣ гардонидани донишҳои ҳуқуқӣ аз таърихи низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат мекунад. Ҳулосаҳои алоҳидаи таҳқиқот дар роҳи пешгирии ҷинояткорӣ ва қонуншиканӣ ҳамчун маводи таълимии ҳуқуқӣ истифода шуда метавонанд. Ҳулоса ва нуқтаҳои илмӣ ҳамчун сарчашмаи мубодилаи афкор ва таҳлили муқоисавии таҷрибаи судҳо, барои ташвиқ ва тарғиби фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити замони муосир метавонад истифода шавад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Ҳулоса ва натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар мақолаҳои маҷаллаҳои тақризшавандаи илмӣ нашр гардида, ҳамчунин дар маҷмӯаи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ ба таъъ расида, дар заминаи далелу фактҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, адабиёт ва сарчашмаҳои илмӣ таҳия ва асоснок карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи “Ташаккул ва рушди ниҳодҳои

амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ дар мисоли Бадахшон” барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 5.5.1.Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки бо қарори раёсати Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25-уми сентябри соли 2025, таҳти №10 тасдиқ шудааст, мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар таҳқиқоти ӯ, аз ҷумла таҳқиқоти таърихӣ – ҳуқуқӣ, нуктаҳои илмӣ пешниҳодшуда ва ҳулосаҳо дастоварди муаллифи диссертатсия буда, асосноккунӣ ва мубрамии худро дар мақолаҳои илмӣ, ҳисобот, маърузаҳои дар чорабиниҳои илмӣ ироашуда тасдиқи худро ёфтаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон муҳокима ва тасдиқ гардида, дастовардҳои илмӣ муаллиф вобаста ба мавзӯ дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ ва дигар чорабиниҳои илмӣ ба таъби расидаанд, аз ҷумла:

А) байналмилалӣ :

– Конференсияи илмӣ амалии байналмилалӣ «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар мавзӯи «Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ». ш. Душанбе, 29 апрели соли 2023;

– Конференсияи байналмилалӣ илмӣ – назариявӣ «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» дар мавзӯи «Ваҳдати миллии ва нақши он дар таъмини адолати судӣ». ш. Хоруғ, 13-14 июни соли 2023;

– Конференсияи байналмилалӣ илмӣ – назариявӣ «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқоти дахлдор бахшида ба 30 – солагии иҷлосияи 16 – Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30 - солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев, маъруза дар мавзӯи «Стратегияи сиёсати

давлатии Тоҷикистон дар самти ислоҳоти ҳуқуқӣ”. ш. Хоруғ, 11-12 ноябри соли 2022;

–Конференсияи VI-уми байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон», маърӯза дар мавзӯи «Ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд – вазифаи конститутсионии ҳокимияти судӣ». ш.Душанбе, 8 декабри соли 2023;

–маводи VII-уми конференсияи илмӣ-назариявӣ байналмилалӣ «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва эълон гардидани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” дар мавзӯи “Принсипи адолат дар Ёломиаи ҳуқуқи башар”. ш.Душанбе, 10 декабри соли 2024;

– Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ - амалии баҳшида ба 30-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ” дар мавзӯи “Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими ҳокимияти судӣ”, ” ш.Душанбе, 25 октябри соли 2024;

– Маводи IV-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба Рӯзи илми тоҷик дар мавзӯи “Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол // ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. – Душанбе, 2025;

Б) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ - амалии «Рушди ВМКБ дар даврони истиклоли давлатӣ» баҳшида ба 30 - солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маърӯза дар мавзӯи «Истиклолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ» ш.Хоруғ, 03-сентябри соли 2022;

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалии “Маърифати ҳуқуқӣ-омили тарбиявӣ ҷавонон дар ҷомеаи муосир” баҳшида ба Ёлон гардидани –соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзӯи “Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар”. ш.Хоруғ.–2024;

–Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ –амалии “ Истиклолияти давлатӣ-заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд” баҳшида ба 33 солагии Истиклолияти давлатии ҷумҳурии Тоҷикистон дар

мавзуи “Истиқлоляити давлатии Тоҷикистон ва нақши калидии он дар таҳкими ҳокимияти судӣ”.ш.Душанбе,03-сентябри соли 2024.

–Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии баҳшида ба 30-солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи “ Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон . – Душанбе, 25-уми феввали соли 2025. – Душанбе, 2025.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Вобаста ба мавзуи таҳқиқот аз ҷониби муаллиф 25 мақолаи илмӣ таҳия ва интишор карда шудааст, ки аз онҳо 14 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 11 мақола дар маҷаллаҳои дигар нашр гардиданд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия: Соҳтори диссертатсия бо ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот, аз ҷумла ба талаботи Низомномаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудааст. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, се боб ва 10 зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 236 саҳифаи чопиро ташкил медиҳад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар муқаддима мубрамияти мавзуи таҳқиқот асоснок карда шуда, сатҳи омӯзиш, мақсад, вазифаи таҳқиқот, асосҳои методологӣ ва нағзони илмӣ таҳқиқот ва нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назариявӣ амалии таҳқиқ, тасвиби натиҷаҳои таҳқиқ, соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия баён карда шудааст.

Боби якуми диссертатсия – “Мафҳуми адолати судӣ, таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон” аз се зербоб иборат аст. Дар зербоби якуми боби якум “Мафҳум ва мазмуни адолати судӣ, ниҳодҳои амалисозандаи ҳокимияти судӣ” андешаи муҳаққиқон оид ба мафҳуми адолати судӣ таҳлил гардида, дар заминаи таҳлили фаъолият ва таҷрибаи таърихии мавҷудияти ниҳодҳои судӣ

мафҳуми муаллифонаи онро пешниҳод кардааст: Дар заминаи таҳлили масъала мафҳуми амалисозии адолати судӣ таъриф дода шудааст, ки иборат аст аз: "амалисозии адолати судӣ раванди ҳуқуқие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ ва дигар марҳилаҳои шикоятиву назоратиро дар бар гирифта, моҳиятан аз ҷимоя ва барқарорсозии ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад".

Дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадахшон таърифи муаллифонаи зерин пешниҳод карда мешавад: "Адолати судӣ – фаъолияти барои муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои ҳуқуқӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баъзе мавридҳо ашхоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони муътабар аст, ки донандаи меъёрҳои ҳуқуқ, қонунгузорӣ, анъана ва одатҳои ҳуқуқии маҳал мебошанд".

Дар зербоби дуюм – **“Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон”** даврабандии таърихи ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон ва қисмати Бадахшони он анҷом дода шудааст. Аз ҷумла чунин марҳилаҳо ҷудо карда шудааст: 1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Ёломияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон шакли зоҳирии маҷмӯӣ ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳамин адолати судӣ низ такмил ёфта дорои принципҳои муайяни ҳуқуқӣ гардид; 2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои суд ии ориёӣ-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Миёна ва Хуросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳуҷуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт; 3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ; 4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш; 5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва фаъолият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ; 6) марҳалаи амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиклол аз соли 1991 то имрӯз.

Дар зербоби сеюм – **“Сарчашмаҳои ҳуқуқии амалисозии адолати судӣ”** муаллиф кушиш кардааст, то манбаю

сарчашмаҳои амалисозии адолати судиро ошкор созад ва ба хулоса омадааст, ки сарчашмаҳои ҳуқуқии марҳилаи тошуравӣ аз одату анъанаҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи ислом, қонунгузорӣ, қонунгузории марҳилаи Шуравӣ аз декретҳо, конституция, қонунгузории амалкунанда, санадҳои зерқонунӣ иборат буданд.

Боби дуюми диссертатсия “Пайдоиш ва ташаққули ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар минтақаи Бадахшони Тоҷикистон” аз панҷ зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби якуми он – “Судя (қозӣ) ниҳоди давлатии амалисозандаи адолати судӣ дар Бадахшони тошуравӣ” оид ба хусусиятҳои хоси фаъолияти судя дар ҳудуди Бадахшони тошуравӣ таҳқиқот анҷом гирифта, ошкор карда шудааст, ки салоҳияти судя бо амалисозии адолати судӣ ва тасдиқи ҳуҷҷатҳо маҳдуд шуда буд. Ба судяи давлатӣ танҳо дар ҳолатҳои зарур будани додани санади судӣ, ё тасдиқи ҳуқуқ ба молу мулк, ё дар заминаи ҳуҷҷати давлатӣ ва судӣ ариза пешниҳод шудани муроҷиат мекарданд. Дар фаъолияти судии ҳудуди Бадахшон намоёндагони воҳидҳои ҳарбии Русия нақши бузург доштанд. Дар заминаи таҳлили фаъолияти судии умумӣ мо хулоса мекунем, ки мақоми судии Бадахшон аз марҳилаи ҳамроҳшавӣ ба Аморти Бухоро салоҳияти васеъ дошта бошад ҳам, асосан ба баррасии парвандаҳои машғул буд, ки даъвои онҳо дар асоси ҳуҷҷати давлатии қабулшуда ва ё тасдиқшуда пешниҳод шуда буд ва ё додани ҳуҷҷати расмӣ давлатиро талаб менамуд.

Аз рӯи шумораи суд ва ба шумораи аҳоли дар минтақаи Бадахшон ба ҳар як судя аҳолии кам рост омада, судяҳо нисбат ба дигар минтақаҳо дар инҷо бештар буданд. Мушкilotи ришваситонӣ, зери таъсири бевоситаи ҳарбиёни рус амал кардани суд, даҳолати беку амалдорони давлатӣ ба фаъолияти қозӣ – судяи давлатӣ мушоҳида мегардид, ки он сабаби паст гардидани нуфузи судяҳо ва барои баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ ба дигар ниҳодҳои ҷамъиятиву маъмури муроҷиат кардани аҳоли мегардид.

Дар зербоби дуюми боби дуюм – “Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ва амалисозандаи адолати судӣ дар ҳудуди Бадахшони тошуравӣ” таҳқиқи ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва

давлатии маъмурӣ, ки амалисозии адолати судӣ ба салоҳияти вазифавиашон дохил намешуд, таҳлил карда шудааст. Қайд шудааст, ки дар минтақаи дурдасти Бадахшон дар давоми солҳои 20-уми асри ХХ ҳанӯз мардум аз ниҳодҳои маҳаллии амалисозандаи адолати судӣ, махсусан ниҳодҳои динӣ истифода мекарданд. Ғайр аз ин, мақомоти ҷамъиятии амалисозандаи адолати судӣ ва баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ-сарварони деҳа (Деҳхудо/Оқсақол) мироб, куҳансолони деҳа, халифаҳо ва ғайра буданд, ки дар сурати ба онҳо муроҷиат намудани ашхоси даъвогар метавонистанд дар заминаи ҷамъиятӣ ва ройгон баҳсхояшонро баррасӣ намоянд. Дар сурати баррасии даъвоҳо кафили амалӣ шудани аксарияти қарорҳои ниҳоди ҷамъиятӣ аҳли ҷамоатчигӣ ё ҳамсоёҳо буданд.

Хулоса, ниҳодҳои ҷамъиятӣ, суди одатӣ ва ашхоси маъруфи маҳалл метавонистанд ба сифати ҳакам қарор оид ба даъвои даъвогаронро қабул ва баррасӣ намоянд. Амалисозӣ ва иҷрои қарори қабулшуда ихтиёрий буда, дар зери таъсири ҷомеа (ҳамсоёҳо ва ашхоси маъруфи маҳалл) амалӣ мешуд.

Дар зербоби сеюми боби дуюми диссертатсия – “Ниҳодҳои анъанавии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон” таҳлил гардида, аз ҷумла қайд гардидааст, ки бо сабаби заиф будани ҳокимияти давлатӣ, маърифати динӣ доштани аҳоли ва аз ҷониби пир ва халифаи мазҳаб баррасӣ шудани масоили вобаста ба ахлоқ, рузгор, моликият, мерос, яъне масоили ҳуқуқӣ низ ин ниҳодҳо ниҳодҳои анъанавии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ шумурда мешуданд. Ниҳодҳои мазкур, ба таври ройгон, бо як муҳокима метавонистанд баҳсро ҳал ва қарорро қабул намоянд. Дар натиҷа, ин ба манфиати ҳам ҳокимияти давлатӣ ва ҳам даъвогару ҷавобгар буд. Аз як тараф, маблағ барои нигоҳдошти ҳайати судӣ лозим набуд, аз тарафи дигар даъвогарон ба тариқи ройгон ва боихтиёри худ қарори қабулшударо иҷро мекарданд.

Дар зербоби чоруми боби дуюм – “Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон” ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ таҳлил гардида, муаллиф хулоса мекунад, ки муҳаққиқони пештара дуруст қайд намудаанд, ки дар ҳудуди Аморати Бухоро ҳар як амалдори маъмурӣ ба

амалисозии адолати судӣ машғул буд. Дар баробари ин баррасии даъвоҳо як қисми даромади амалдорони Бадахшонро ташкил мекард, ки бо номи “хизматона” маълум буд. Дар ҳамин зербоб инчунин роҳҳои расмӣ иштироки амалдорони давлатӣ дар ҳалли даъвоҳо низ оварда шудааст. Ҳангоме, ки суди давлатӣ тафтиш, муҳокима ва таҳия қарорро ба ёрдамчиҳои худ, арбоби маҳаллӣ ва ё ашхоси бонуфузи маҳал ваколат меод. Дар ин ҳолат лоиҳаи қарор баъд аз таҳқиқ ва муҳокимаи даъво ба суд ирсол гардида, судья расман онро қабул менамуд. Дар мавриди ба созиш омадани ҷонибҳо ҳатто қарор қабул намудан ҳам зарурат надошт, чунки он аллакай ҳалшуда махсус мегардид.

Дар зербоби панҷуми боби дуюм – “Ниҳодҳои мустамликавии ҳарбии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон” дар заминаи санадҳои нашршуда, амалияи воқеи судҳои Бадахшон ва даҳолати васеи намоёндагони ҳарбии Русия дар маҳаллӣ – Сардори дастаи ҳарбии Хоруг ва дастаи марзбонии Лангар (дар Ишкошиму Вахон) таҳлил шудааст. Муаллиф кушиш намудааст, роҳи усулҳои даҳолати мақомоти ҳарбии мустамликавиро дар баррасии даъвоҳои соқинони Бадахшон ошкор созад. Ба андешаи муаллиф аз ҳуҷҷатҳо бармеояд, ки аксарияти қарорҳои суди давлатӣ дар асоси ғайриқонунии мақомоти ҳарбии мустамликавӣ ва ё таҳти фишори онҳо қабул шудаанд.

Боби сеюми диссертатсия – “Ҳокимияти судӣ дар давраи шуравӣ, Тоҷикистони мустақил ва дурнамои рушди он” аз ду зербоб иборат буда, ғайриқонунии мақомоти судии ВМКБ-и Тоҷикистонро дар марҳилаи шуравӣ ва муосири Тоҷикистон дарбар мегирад.

Дар зербоби якуми он “Ниҳодҳои амалисозандаи адолати судии ВМКБ дар ҳаёати ҶШС Тоҷикистон” масоили ташакул ва ғайриқонунии мақомоти судии ВМКБ дар ҳаёати ҶШС Тоҷикистон, дастовардҳо, камбудӣҳо, инчунин ҷараёниҳои оид ба кадрҳои маҳаллӣ барои низомии судӣ таҳлил шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот ҳуҷҷатҳо қарда шудааст, ки қисми ниҳодҳои судӣ дар давраи солҳои 1930-1990-ум нисбат ба давраи солҳои 20-30 - уми асри XX қисман тағйир ёфт ва ин тағйирот барои пешбурди қисми маҳаллӣ судҳо

такони ҷиддӣ буд. Дар ин давра сатҳи дониши кормандони ниҳодҳои судӣ ба дараҷаи маълумоти олии донишгоҳ расонида шуд ва масоили таъмини соҳа бо мутахассисони нав ҳаллу фасл гардид. Дар ин давра инчунин сатҳи сифат ва мӯҳлати баррасии парвандаҳо нисбат ба солҳои 20-ум беҳтар гардида, обрӯи мақомоти судӣ дар байни мардум афзоиш ёфт. Дар баробари ин ислохотҳо дар идоракунии мақомоти судӣ зуд – зуд ба амал омада, соли 1970 – аз нав Вазорати адлия бе ҳукуки назорат таъсис гардида, аз 2 августи соли 1971 мақомоти судӣ боз тобеъи Вазорати адлия гардонида шуда, мақомоти судӣ ба Вазорати адлия ҳисоботдиҳанда буд. Минбаъд кулли ишпинокчиёни мурофиаи судӣ ва то судичроҷиён бояд тибқи талаботи ягона ба Вазорати адлия ҳисобот пешниҳод мекунанд.

Дар зербоби дуюми боби сеюм “Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол ва дурнамои рушди он” оид ба рушди мақомоти судӣ дар марҳилаи Истиклоли давлатӣ таҳлил анҷом дода шудааст. Аз ҷумла эълон гардидани Истиклоли давлатӣ, минбаъд нооромии солҳои 90-уми асри XX ба фаъолияти судҳо дар Тоҷикистон ва махсусан ҳудуди ВМКБ таъсири манфӣ дошт, чунки аксари мутахассисон аз кор рафтанд ва ба ҷойи онҳо меросбарони лоиқ омода карда намешуданд.

Мақомоти судӣ дар таърихи рушди худ таҷрибаи амалии бузургеро пайдо намудааст. Ба андешаи муаллиф, ин таҷриба бояд дар дурнамои рушди ин мақомот ба таври васеъ истифода шавад. Масалан таъсиси судҳои рафиқона, судҳои ҷамъиятӣ бояд аз тариқи қонунгузорӣ барои кам кардани сарбории судҳои умумӣ истифода шавад. Яке аз роҳҳои кам кардани хароҷоти бучаи давлатӣ барои мақомот ҳамин аст. Инчунин, ин ҷорабинӣ метавонад пеши роҳи ришваситонӣ ва ҷиноятҳои коррупсиониро гирад.

Як қатор норасоии мавҷуда дар фаъолияти судҳо низ бояд ислоҳ гардад. Ба андешаи муаллиф, яке аз камбудии ҷиддӣ дар фаъолияти мақомоти судӣ муҳолифати байни санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ мебошад. Ҷузъи дигари масъалаи мазкур мавҷуд набудани терминологияи устувори илмӣ ва дарҷ нагардидани мафҳуми устувор дар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ мебошад. Баъзан матни тоҷикӣ санад бо матни русӣ он муҳолифат дорад ва ё мазмунан ва ҳаҷман моддаи мазкур дар ду забон бо якдигар мувофиқат надоранд. Ин аз камбудии

техникаи қонунгузорӣ шаҳодат медиҳад. Ин ва дигар камбудиро албатта, ба ғаёлияти мақомоти судӣ таъсири манфӣ дошта, боиси паст шудани обрӯи судяҳо мегардад.

Қайд карда мешавад, ки вазифаи баланд бардоштани сатҳи шуури касбии судяҳо таълим, таҳсил ва тақмили ихтисос талаб дорад. Имрӯз шароите ба вучуд омадааст, ки ҳайати кормандони судӣ низ барои ташаккули касб ва баланд бардоштани савияи дониши худ ба корҳои илмӣ ва таҳсилу бозомӯзӣ ҷалб карда шавад. Барои судяҳо таъсис додани курсҳои бозомӯзӣ, академияҳои соҳавӣ зарурат дорад.

Ҷаъолияти мақомоти судӣ танҳо дар даҳсолаи охир ҷоннок гардида, ба таври идомат имрӯз рушд меёбад. Имрӯз нақши ҳокимияти судӣ дар рушди давлати демократию ҳуқуқбунёд, таъмини амалишавӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии ҳар шахс ва ҳимояи манфиатҳои давлат босазо буда, ҳокимияти судӣ таҳқиқоти аслии ҳудро баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ ва ҷун маҳсул ва усули он адолати судӣ иҷро менамояд.

Муаллиф як қатор андешаҳои илмиро оид ба ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҷумҳури мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Аз ҷумла, андешаҳои муттаҳид намудани судҳои олии ва суди олии иқтисодӣ ва муайян намудани ҷойи ин судҳо дар низоми ҳокимияти судӣ, масъалаи Суди конститутсионӣ, судҳои маъмурӣ ва суди оилавӣ низ, ки дар илм ва дар ҷомеа вучуд доранд, таҳлил мегардад.

ХУЛОСА

Аз натиҷаҳои таҳқиқи ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккул ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон хулосаҳои зерин матраҳ шуданд:

1. Муайян гардид, ки ҳокимияти судӣ яке аз шохаҳои ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки дар тавозуни байни шохаҳои ҳокимияти сиёсӣ нақши махсуси ҳудро дорад. Ба назари мо омӯзиши ҳокимияти давлатӣ аз он ҷанба муҳиму муҳрам ба назар мерасад, ки он дар умум, ғаёлияти мақомоти қонунгузорӣ ва ҳокимияти иҷроияро хатми мантиқӣ мебахшад. Яъне дар ҳолати ихтиёрӣ риоя гардидани меъёрҳои санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ тартиботи ҷамъиятӣ таъмин ва таҳким гардида,

зарурати истифодаи маҷбурсозӣ ба вучуд намеояд. Танҳо дар ҳолати вайрон гардидани меъёрҳои дар раванди ҳуқуқэҷодкунии демократӣ ва тибқи расмиёти қонунӣ қабулшуда мақомоти судӣ ғаёл мегардад [24-М].

2. Дар баробари ин, таҳқиқот ошкор намуд, ки новобаста аз мавҷудияти низоми ягонаи судӣ дар ҳудуди Тоҷикистон баъзе тафовутҳо дар ғаёлият ва амалияи мақомоти судӣ дар минтақаи маҳалҳои гуногуни кишвар дар гузашта ҷой доштанд. Ин тафовутҳо махсусан дар марҳилаҳои пайдоиши давлат ва мақомоти судӣ, давраи зардуштӣ, исломӣ ва таърихи тошуравии тоҷикон бештар ба назар мерасид. Таҳқиқот исбот намуд, ки мақомоти судӣ дар ҳудуди Бадахшон як қатор махсусиятҳоро дорад. Далелҳои таърихӣ мавҷудияти мақомоти гуногуни амалисозандаи адолати судӣ баёнгари он ҳастанд, ки адолати судӣ дар ҳар як минтақаи кишвар ҷанбаҳои хоси амалисозии ҳудро дошт.

3. Муайян гардид, ки таърихи ҳокимияти судӣ дар минтақаи Бадахшон бо таърихи умумии марҳилаҳои рушди ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ ва минбаъд шуравӣ пасошуравӣ вобаста аст. Дар ҷараёни таҳқиқот қуллӣ даврабандии таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон таҳқиқ ва мувофиқати он бо рушди ҳокимияти судӣ дар минтақаи Бадахшон таҳлил шуда, чунин даврабандии марҳилаҳои рушди ҳокимияти судӣ дар он пешниҳод мегардад:

1) марҳилаи пайдоиш ва рушди низоми судӣ, ки дараҷаи баланди он қабули Ёломияи Куруши Кабир (539 п.а.м.) буд, ки бори нахуст қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон шакли зоҳирии маҷмӯӣ ва ҳаттӣ гирифта дар асоси ҳамин адолати судӣ низ тақмил ёфта дорои принципҳои муайяни ҳуқуқӣ гардид; 2) марҳилаи мавриди амал гардидани меъёрҳои «Авесто» ва умуман ҳуқуқи зардуштӣ, ниҳодҳои суд ии ориёӣ-зардуштӣ дар минтақаи Осиёи Миёна ва Хуросон, то замони қонунҳои Деваштич ва ҳуҷуми арабҳо ба ин сарзамин (асри VIII) давом дошт; 3) марҳилаи амали низоми судии исломӣ; 4) марҳилаи мавҷудияти ҳуқуқ ва низоми судии давраи гузариш; 5) марҳилаи ҳуқуқ ва низоми судии Шуравӣ ва ғаёлият дар асоси таълимоти оилаи ҳуқуқии романо - олмонӣ; 6) марҳалаи

амали қонунгузорӣ ва ниҳодҳои судии Тоҷикистони соҳибистиклол аз соли 1991 то имрӯз. [9-М]

4. Муайян гардид, ки ниҳодҳои баррасикунандаи баҳсҳои ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои номбаршуда аз ҳамдигар фарқ дошта, махсусияти хосро доштанд. Як қатор махсусиятҳо дар фаъолияти мақомоти адолати судӣ дар ҳудуди Бадахшон мушоҳида мешуд. Масалан дар марҳилаи сеюм дар Бадахшон, дар қатори суди қозӣ суди анъанавии пиру халифаҳо амал менамуд. Махсусияти дигар, дар марҳилаи гузариши тошуравӣ, яке аз муҳимтарин субъектҳои, ки аҳоли барои баррасии баҳсҳои судӣ ба он муроҷиат менамуд, ин намояндагони артиши Русия дар Бадахшон (сардорони дастаҳои ҳарбӣ) буданд. [14-М]

5. Маълум гардид, ки дар минтақаи Бадахшони тошуравӣ, ниҳодҳои амалисозандаи баҳсҳои судӣ аз ниҳодҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ, динӣ, ҳарбӣ-мустанликавӣ иборат буданд ва ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи мурофиавии ин ниҳодҳо - меъёрҳои одатҳои маҳаллӣ, анъанаҳо, инчунин меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, қонунгузориҳои Русия мавриди истифода буданд. [11-М] Ошкор карда шуд, ки дар давраи тошуравӣ дар низоми адолати судӣ, мақоми аз ҳама бонуфузро ниҳодҳои суди қозӣ, руҳониёни маҳаллӣ (пир, халифа), сардорони дастаи ҳарбии Русия дар Бадахшон доштанд, ки дар ҳалли баҳсу низоҳои гуногун иштирок мекарданд.

6. Аз натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар заминаи таҷрибаи судии Тоҷикистони тошуравӣ ва минтақаи Бадахшон дефинитсияҳои “амалисозии адолати судӣ” ва “адолати судӣ” таҳия шуд, ки ба назари мо барои тақмили дастгоҳи илмӣ дарки падидаи адолати судӣ муносибанд: **“Амалисозии адолати судӣ** – раванди ҳуқуқие мебошад, ки марҳилаи тосудӣ, судӣ ва дигар марҳилаҳои шикоятиву назоратиро дар бар гирифта, моҳиятан аз ҳимоя ва барқарорсозии ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои тарафҳои баҳс иборат мебошад”; **“Адолати судӣ** – фаъолияти ба муқаррарсозии ҳақиқат дар баҳсҳои ҳуқуқӣ ва моҳиятан ҳал намудани онҳо равонашуда аз ҷониби мақомоти давлатӣ, шахсони ваколатдор, дар баъзе мавридҳо ашхоси ваколатдорнашудаи маъмурӣ, динӣ ва ҳарбӣ, аз ҷумла шахсони

муътабар аст, ки донандаи меъёрҳои ҳуқуқ, конунгузорӣ, анъана ва одатҳои ҳуқуқии маҳал мебошанд” [7, 8 -М].

7. Дар марҳилаи таърихии мавриди омӯзиш қароргирифта, суди давлатӣ дар минтақа суди қозӣ ба шумор мерафт, ки онро Амири Бухоро ба мансаб тайин менамуд. Вале қозӣ дар минтақаи Бадахшон на ҳамаи самтҳои фаъолияти қозии дигар минтақаҳои Тоҷикистонро амалӣ менамуд. Салоҳияти қозӣ низ дар баамалбарории адолати судӣ дар минтақа маҳдуд буд. Таҳқиқот маълум сохт, ки қозии тайиншуда асосан даъво ва парвандаҳоро барои баррасӣ қабул менамуд, ки онҳо дар заминаи ҳуҷҷатҳои давлатӣ, суд ва мақомоти дигар оғоз шуда бошад. Даъвохое, ки баъд аз баррасии онҳо ҳуҷҷати расмӣ ба тарафҳо бояд омода ва дода шуда, дар сурати розӣ набудани як ва ё ҳарду тараф аз қарори ниҳоду мақомоти дигари маъмури. Аксарияти аҳоли низ танҳо дар сурати лозим будани дарёфти ҳуҷҷати расмӣ ва ё ҳангоми даъво аз болои ҳуҷҷати расмӣ ба қозӣ шикояту даъво пешниҳод мекарданд. Дар баробари ин, фаъолнокии дастаи ҳарбии Русияи подшоҳӣ, ки дар минтақа дастаҳои марзбонӣ дошт, ба фаъолияти қозӣ ба таври мунтазам дахлат мекард. Дахлати онҳо на танҳо ба тағйир додани қарори суд, балки умуман чи тавре таҳқиқот нишон медиҳад, дар тамоми раванди баррасии парванда иштирок намуда, ҳатто бо имзову мӯҳри худ қарори қозиро тасдиқ мекарданд. Дар минтақаи Бадахшон як навъ дуҳокимиятӣ дар амалисозии адолати судӣ вучуд дошт, ки танҳо бо розигии ҳарду ниҳод қарор қабулшуда махсуб мешуд. Ин навъ ҳамкориҳои мақомоти судӣ бо мақомоти маъмурии ҳарбӣ ва намоёнҳои метрополия мебошад. Расмиёти мақбулу устувори баррасии парвандаҳо мушаххас карда нашуда буд. Дар баъзе маврид қозӣ парвандаро оғоз намуда, қарор қабул менамуд. Дар қараёни қабули қарор, яъне баррасии парванда сардори дастаи ҳарбӣ ва ё марзбонӣ бевосита иштирок менамуд ва розигии худро изҳор намояд, қарор аз ҷониби қозӣ қабул карда мешуд. Дар мавриди дигар, сардори дастаи ҳарбӣ даъворо қабул ва баррасӣ намуда, барои қабул намудани қарори расмӣ ба қозӣ муроҷиат менамуд. Дар ин ҳолат қозӣ парвандаро аз нав моҳиятан муҳокима намуда, қарори худро қабул мекард. Бо қабул шудани қарори қозӣ сардори дастаи ҳарбӣ низ ба нишони

ризоият имзо ва мӯҳри худро дар ҳалнома мегузошт. Хулоса, дар байни мақомоти судии Амورات ва мақомоти ҳарбию маъмурии Россия дар маҳалл ҳамкорӣ вучуд дошт.

8. Дар минтақаи Бадахшон як қатор мақомоти маъмурӣ ба амалисозии адолати судӣ машғул буданд. Бояд қайд намуд, ки сухани Логофет оид ба баамалбарории адолати судӣ аз ҷониби кулли мақомоти маъмурӣ нисбат ба минтақаи Бадахшон низ истифода бурдан мумкин аст. Аммо дар ин минтақа на танҳо баррасии баҳсҳо аз ҷониби ниҳодҳои маъмурӣ мушоҳида гашт, балки ҳангоми амалисозии адолати судӣ мақомоти маъмурӣ бо роҳи ришва ва даҳолат қардан ба ғайриқонунии қозӣ манфиатҳои худро ба даст меоварданд. [12-М].

9. Яке аз ниҳодҳои бонуфузи амалисозии адолати судӣ ниҳодҳои динии минтақа буданд. Қозӣ аз ҳисоби табақаи руҳонӣ ба вазифа тайин карда шуда, дар минтақаи Бадахшон ҳамчун судьяи давлатӣ баромад мекард. Аз ин сабаб, таҳлили вазъии амалисозии адолати судӣ моро ба хулосае овард, ки намоёндагони руҳонӣ маҳаллӣ, яъне намоёндагони мазҳаби исмоилия дар Бадахшон бо номи Пир ва халифа, ду ниҳоди муҳим дар ин самт ба шумор мерафтанд. Пир кулли баҳсҳоро байни пайравонаш баррасӣ мекард, ба истиснои парвандаҳои таҳти салоҳияти суди давлатӣ қарордошта. Хариду фурӯш ва меросу ҳадяи замин низ бо розигии пир сурат мегирифт. Халифа, ки ёрдамчии Пир дар маҳалл махсуб мегардид, танҳо бо супориши пир метавонист баъзе баҳсҳои муҳимро низ баррасӣ намояд. Халифа дар маҳаллҳои зерин тобеъияти худ метавонист аксар масоили баҳсиро баррасӣ намояд. [14-М]. Умуман ниҳодҳои мазкур баҳсҳои ҳуқуқиро ройгон ва ҳамчун масъулияти динӣ иҷро намуда, дар ҷараёни он ба тарбияи ахлоқиву шуури ҳуқуқии мардум низ аҳамияти бузург дода мешуд.

10. Таҳлили масъалаи иҷроии ҳалномаҳои пиру халифаҳо ошкор намуд, ки талаботи ҳалномаҳои онҳо ба таври ихтиёрӣ ва ба таври очилӣ иҷро мешуданд. Дар ин масъала қарори қабулнамудаи намоёндаи мазҳаб ба шуур ва ҷаҳонбинии динии пайравон таъсия намуд. Яъне қарори қабулнамудаи намоёндаи мазҳаб аз ҷониби пайравони мазҳаб ҳамчун қарори ҳислати динидошта қабул карда мешуд ва аз ин сабаб бе даҳолати

ниҳоду мақомоти беруна ва ё давлатӣ аз ҷониби гунаҳкор ихтиёро на амалӣ карда мешуд. [14-М]. Аз ҷониби дигар, ҷанбаи мусбати баррасии баҳсҳо дар назди пир. пеш аз ҳама, созишу оштии тарафхоро ба вучуд меовард ва ӯ тарафхоро ба созиш, оштӣ, ҳамдигарбахшӣ талқин мекард. Аз ин сабаб, бо баррасии шудани баҳс тарафҳо дигар нисбат ба якдигар даъво ва ё бадбинӣ надоштанд ва мардум дар ҳамсоғии якдигар зиндагонии худро давом медоданд.

11. Дар баробари мавҷудияти ниҳодҳои зикршудаи баррасии даъвоҳо, инчунин дар минтақа “Суди илоҳӣ (Худо)” амал мекард. Ин суд асосан оид ба як қатор баҳсҳои байни аҳоли амал мекард. Дар он аксаран роҳбарони маҳалл, ашхоси куҳансол ва бонуфузи маҳалл ба сифати судьяи коллективӣ баромад мекарданд. Баъзан кулли аҳолии маҳалла, кӯча, деҳа метавонист ҳукми ҷазо додани шахсе ва ё гурӯҳи гунаҳкоронро қабул кунад. Масалан, ҳангоми содир намудани гуноҳи “зино” кулли ҳамсоҳҳо ба сифати суду шохид баромад мекарданд. Аксари ин гунаҳкорон бо ба даҳон гирифтани пистони духтар ва ё зани ба зино гунаҳкор ӯро хоҳар ё модар хитоб мекарданд. Аз ҷониби дигар, ҷазоҳои аз болои асп тир задан ба гунаҳкор низ яке аз ҷазоҳои ин гуна ниҳодҳои ҷамъиятӣ буд.

12. Дар давраи шуравии рушди мақомоти судӣ дар минтақаи Бадахшон, дар баробари таъсиси суди давлатии шуравӣ, инчунин судҳои рафиқона таъсис дода шуда буданд, ки ба баррасии баъзе баҳсҳои байни аҳоли машғул мегаштанд. Судҳои ҷамъиятӣ ва судҳои рафиқона бо сабаби камхарҷ, ё беҳароҷот будан, созиш додани тарафҳо, ба зиммаи давлат нагузоштани уҳдадорӣ дар шароити бухронӣ хароҷоти давлатиро хеле кам ва ба сатҳи поин мерасонд. [3-М]. Таъсиси ниҳодҳои асосии ҳокимияти шуравӣ дар ҳудуди Тоҷикистони муосир ва минтақаҳои гуногуни он солҳои 1917-1930 дарбар гирифт. Дар фарқият аз минтақаҳои дигари Тоҷикистони Шуравӣ дар минтақаи Бадахшон зиддияти гурӯҳҳои зиддишуравӣ камтар ба назар мерасад, аз ин хотир Ҳокимияти шуравӣ дар ин минтақа ба таври пай дар пай устувор мегардад. Дар баробари ин мақомоти судӣ низ дар минтақа ба таври идомат таъсис дода мешавад.

13. Дар охири солҳои 80-ум ба арсаи сиёсии кишвар падидаҳои бухрони сиёсӣ мушоҳида гардида, он боиси заиф гардидани фаъолияти судҳо мегардад. Дар сартосари кишвар муносибатҳои нави иқтисодӣ ҷорӣ гардиданд. Дар заминаи равандҳои сиёсӣ, ки аз маркази давлати Шуравӣ оғоз гардиданд, низоми судӣ дар баробари дигар сохторҳои давлатӣ ба бухрони шадид дучор гардид, ки натиҷаи он аз ҳам пош хӯрдани низоми судии Иттиҳоди Шуравӣ гардид. Дар солҳои 90-уми асри XX сатҳи ҷинояткорӣ дар ВМКБ хеле зиёд гардид. Дар аввали соли 1992 ба вазъияти душвор нигоҳ накарда, судҳо кори худро дар самти таъмини адолати судӣ идома доданд [10-М].

14. Таърихи фаъолияти судҳо дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон нишон дод, ки аз аввали таъсисёбӣ то ба имрӯз кормандони суд дар роҳи таъмини адолати судӣ ва паст кардани сатҳи ҷинояткорӣ нақши муҳим доштанд, аммо новобаста аз муваффақиятҳо, низоми судии кишвар ҳоло ҳам ниёз ба ислоҳот ва таҷдид дорад. Мавқеи идораи суд ва нақши калидии он барои ҷомеаи муосир, судяҳоро водор месозад ки дар самти таъмини адолати судӣ масъулияти бештар эҳсос намуда, дар пешрафти ҷомеаи солим, сулҳҳо ва адолатпарвар сахмгузор бошанд.

15. Таҳқиқот маълум намуд, ки судҳо дар таъмини адолати иҷтимоӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон нақши асосӣ доранд ва танҳо ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳо меъёри баҳогузории фаъолияти судҳо ба шумор меравад. Омӯзиши ин мавзӯ имкон дод, ки фаъолияти судҳо дар ноҳияҳои дурдаст мавриди таҳлил қарор дода шуда, риояи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон дар мисоли ин ноҳияҳо таҳқиқ гардад, зеро дар аксар маврид таҷрибаи даҳолат қардан ба кори мақомоти судӣ маҳз дар ноҳияҳо аз тарафи ниҳодҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мушоҳида мешавад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Аз натиҷаҳои таҳқиқот тавсияҳои зерин барои истифода пешниҳод мегарданд:

1. Робитаи мақомоти судӣ бо аҳоли бояд бехтар қарда шуда, нақши аслии судҳо дар назди мардум ҳамчун ниҳоди таъмини

адолат намоён бошад. Дар робита ба ин, зарур аст, алоқаи судҳо бо аҳоли тавассути чорабиниҳои гуногун таъвият дода шуда, махсусан таъсиси судҳои рафӣқона дар корхонаву ташкилотҳо мувофиқи мақсад мебошад. Барои ин таҷрибаи ғании суди замони Шуравиро метавон васеъ истифода кард.

2. Таҷрибаи кори судҳо дар таърихи кишвар ва замони истиқлолияти Тоҷикистон, барои ташвиқу тарғиб ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар шакли корҳои илмӣ, монографияҳо, таҳқиқотҳои илмӣ ва дар шакли маводҳои дарсӣ таҳи карда шуда, дар мактабу донишгоҳҳо ҳамчун маводи дарсӣ васеъ истифода карда шаванд.

3. Маводи таҳқиқотии мазкур саҳифаҳои таҳқиқнашудаи илмиро дар бар гирифта, барои комил гардидани муҳтавои як қатор илмҳо: “Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон”, “Ҳуқуқи судӣ”, ғанҳои ба ҳуқуқи мувофиавӣ ва таърихӣ-ҳуқуқӣ бахшидашуда, мусоидат мекунад. Он метавонад ҳамчун маводи таълимӣ барои таҳсили судя-коромӯзон истифода гардад. Таҳқиқот ҳамчун маводи муқаммали илмӣ метавонад дар шакли монография барои омузиши умумии таърихи судҳо ва ғаъолияти онҳо дар давраҳои гуногун ва барои таҳияи таърихи судҳои Тоҷикистон ва омӯзиши амалия ва таҷрибаи судӣ истифода карда шавад.

4. Бо назардошти он, ки соли 2024 дар Тоҷикистон ва соли 2027 дар ҳудуди ИДМ «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон шудааст, ва то имрӯз дар доираи он чорабиниҳои гуногун гузаронида шуданд, тарғибу ташвиқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ бояд аз тариқи суд ва судяҳо низ ғаъолана ба роҳ монда шавад, то ин ки мақомоти судӣ низ дар ин самт саҳмгузор бошад.

5. Дар заминаи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ тавсия дода мешавад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар ғаъолияти судҳо низ ба роҳ монда шавад. Зарурати рақамикунонии ғаъолияти мақомоти судӣ, бахусус дар ВМКБ аз вазъи ҷуғрофӣ, дар масофаи дур аз марказ қарор доштани деҳаҳои аҳолинишин, мушкилоти

дастрасӣ барои ниҳодҳои судии ВМКБ, сарфаи маблағ иборат аст.

6. Дар сатҳи ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ ва дар доираи пасошуравӣ мунтазам семинарҳо, симпозиум ва конференсияҳои илмӣ-назариявӣ оид ба таҷрибаи кори судҳо ташкил ва баргузор гардида, маводи ин ҷорабиниҳо дар воситаҳои ахбори омма ва рузномаву маҷаллаҳо нашр карда шавад.

7. Бо назардошти ҳулосаҳои аз таҳқиқот ба дастода ва таҷрибаи судҳои анъанавии минтақаи Бадахшони Тоҷикистон дар марҳилаҳои таърихӣ тошӯравӣ зарур аст, ки “Консепсияи эҳё ва таъсиси судҳои анъанавии миллии дар Тоҷикистон” таҳия ва қабул карда шавад.

ИНТИШОРОТ АЗ РУИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъби расидаанд:

[1-М]. Алиназарова, К.Ф. Амали меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ ва ҳуқуқи исломӣ дар ҳудуди Помири тошӯрави [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2018. – № 4. – С. 23-25. ISSN: 2305-0535.

[2-М]. Алиназарова, К.Ф. Таърихнигории таърихи суди Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон.. – 2019. – №7.– С. 63-65. ISSN: 2074-1847.

[3-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти судҳои ҷамоатӣ дар ҳудуди Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2019. – №6.– С.117-119. ISSN: 2074-1847.

[4-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти судҳои Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон дар даврони истиқлолият (солҳои 1991-2018)[Матн] / К. Ф. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2020. – №4. – С.76-79. ISSN: 2074-1847.

[5-М]. Алиназарова, К.Ф. Масоили таъсиси судҳои Шуравӣ дар Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – №1. – С.194-196. ISSN: 2305-0535

[6-М]. Алиназарова, К.Ф., Буризода, Э.Б. Ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар низоми судии давлатҳои аввалини тоҷикон (дар мисоли давлати Ҳахоманишӣ) [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Правовая жизнь. – 2022. – №3 (39). – С. 19-26. ISSN: 2307-5198

[7-М]. Алиназарова, К. Ф. Мафҳуми ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №1.(45). – С. 210–215. ISSN: 2305-0535

[8-М]. Алиназарова, К.Ф. Пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К.Ф.Алиназарова // Паёми Филиали Донишгоҳи Давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, бахши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2023. – Том 1, – №1.(30). – С.43–49.

[9-М]. Алиназарова, К.Ф. Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К. Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №2.(46). – С. 55-61. ISSN 2305-0535.

[10-М]. Алиназарова, К. Ф. Санадҳои меъёрӣ ва асосҳои ҳуқуқи танзими фаъолияти судҳо тибқи Конститутсияи соли 1977 (солҳои 1978-1994) [Матн] / К. Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №4(48). – С.73-77. ISSN 2305-0535.

[11-М]. Алиназарова, К. Ф. Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ дар минтақаи Бадахшон [Матн] / К. Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №1(53). – С. 75-81. ISSN 2305-0535.

[12-М]. Алиназарова, К. Ф. Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон [Матн] / К. Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №3(55). 2025. – С.53-58. ISSN 2305-0535.

[13-М]. Алиназарова, К.Ф., Буризода, Э.Б. Сарчашмаҳои ҳуқуқи амалисозии адолати судӣ [Матн] / К.Ф. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4 (56). – С. 77-83. ISSN 2305-0535.

[14-М]. Алиназарова, К.Ф. Ниҳодҳои динии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон [Матн] / К.Ф. Алиназарова //Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4(56). –С.84-90. ISSN 2305-0535.

II. Мақолаҳои илмӣ дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳо:

[15-М]. Алиназарова, К. Ф. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи « Рушди ВМКБ дар даврони истиқлоли давлатӣ», бахшида ба 31– солагии истиқлолияти давлатии

Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 6-уми сентябри соли 2022, ш.Хоруғ. –Хоруғ, 2022. –С. 151-154.

[16-М]. Алиназарова, К.Ф. Стратегияи сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти ислохоти ҳуқуқӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор», бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев. – Хоруғ, 11-12 ноябри соли 2022. –Хоруғ, 2022. – С.251-253.

[17-М]. Алиназарова, К. Ф. Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ / К.Ф.Алиназарова // Маводи II – юмин конференсияи илмӣ амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик. – Душанбе, 29 апрели соли 2023. –Душанбе, 2024. – С.95-99.

[18-М]. Алиназарова, К. Ф. Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таъмини адолати судӣ / К.Ф.Алиназарова // Маводҳои Конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» . – Хоруғ, 13-14 июни соли 2023, ш.Хоруғ. – Хоруғ, 2023. – С.39- 41.

[19-М]. Алиназарова, К. Ф. Ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд- вазифаи конститусионии ҳокимияти судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи VI – умин конференсияи байналмиллалии илмӣ-назариявии «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон. ш. Душанбе, 8 декабри соли 2023. – Душанбе, 2024. – С. 32-36.

[20-М]. Алиназарова, К.Ф. Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар”/К.Ф. Алиназарова // Маҷмуаи Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Маърифати ҳуқуқӣ -омили тарбиявии ҷавонон дар ҷомеаи муосир” бахшида ба эълон гардидани - соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқи» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Хоруғ, 2024.– С.28-33.

[21-М]. Алиназарова, К. Ф. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва нақши калидии он дар таҳкими ҳокимияти судӣ /К.Ф. Алиназарова// Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ конференсияи илмӣ – амалӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ- заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд» Бахшида ба 33 – солагии истиқлолияти давлатии

Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 03.сентябр соли 2024. –Душанбе, 2024. – С. 108-112.

[22-М]. Алиназарова, К.Ф. Принципи адолат дар Эъломияи ҳуқуқи башар / К.Ф. Алиназарова // Маводи VII- уми конференсияи байналмилалӣ илмӣ - назариявӣ «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва эълон гардидани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” .– Душанбе, 10 декабри соли 2024. – Душанбе, 2025. – С. 282-286.

[23-М]. Алиназарова, К.Ф.Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тақдими ҳокимияти судӣ / К.Ф. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 30 - солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. – Душанбе, 25 октябри соли 2025. –Душанбе, 2025. – С. 276-280.

[24-М]. Алиназарова, К.Ф. Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон / К.Ф.Алиназарова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25-уми феввали соли 2025. – Душанбе, 2025. – С.193-198.

[25-М]. Алиназарова, К.Ф. Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол / К.Ф. Алиназарова // IV-умин Конференсияи илмӣ-амалӣ байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик. ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 315-318.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

**ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И ПРАВА
ИМ. А. БАХОВАДДИНОВА**

На правах рукописи

УДК – 340.1 (091) + 321.01

ББК – 67.3 + 67.99 (2) 0

А - 51

АЛИНАЗАРОВА КИФОЯТ ГУЛОМНАЗАРОВНА

**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТОВ
ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ПРАВОСУДИЕ В ТАДЖИКИСТАНЕ:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ПРИМЕРЕ
БАДАХШАНА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата юридических наук по
специальности 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертация выполнена в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени академика А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана

Научный руководитель: **Буризода Эмомали Бозор** – доктор юридических наук, профессор, заведующий отделом истории государства и права Института философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана

Официальные оппоненты: **Мирализода Исфандиёр Карахон** - доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Национального университета Таджикистана
Обидов Дилшод Солиджонович. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики

Ведущая организация: Таджикский государственный финансово-экономический университет (г. Душанбе)

Защита диссертации состоится 24 апреля 2026 года в 10:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-090 при Таджикском государственном университете права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 микрорайон, дом 1, учебный корпус №5, E-mail: dstsubp@mail.ru телефон учёного секретаря: (+992)921115990.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на официальном сайте Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики [http//www. tsulbp. tj](http://www.tsulbp.tj)

Автореферат разослан «___» _____ 2026 года.

Ученый секретарь диссертационного совета,
Кандидат юридических наук, доцент

 Кодирова М.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, регулярно подчёркивает одну важную мысль о том, что «обращение к культуре предков не должно приводить к отрицанию общечеловеческих ценностей, необоснованной гордости, недопониманию, противопоставлению культур, традиций других народов и этносов, в том числе к противопоставлению доисламской культуры исламской культуре нашего народа» [1, с.172]. Эти и другие наставления Лидера нации создают прочную основу для обращения к национальной культуре, особенно к правовой культуре таджикского народа, которые наряду с развитием современных направлений и отраслей науки требуют изучения ярких страниц истории государственности и права предков. В этой связи анализ и исследование институтов и вопросов, связанных с осуществлением правосудия, относятся к числу актуальных проблем отечественных научных исследований.

Исследование истории деятельности институтов, осуществляющих правосудие, с древнейших времён до современности является важной научной задачей, актуальность которой обусловлена повседневной деятельностью судебных органов и их ролью в системе государственной власти, жизни человека и общества. Изучение вопросов, связанных с осуществлением правосудия и особенно институтов их реализующих, важно не только для познания истории, но и для улучшения условий деятельности этих органов, формирования и укрепления их правового статуса, развития структуры соответствующих институтов и действующего законодательства.

Деятельность судов Таджикистана в прошлом и настоящем по осуществлению правосудия отражает не только функциональный характер данных органов, но и раскрывает аспекты их правового статуса и специальной компетенции как основных субъектов осуществления правосудия. С другой стороны, анализируя правовое положение судебных институтов в обеспечении правосудия, сегодня необходимо рассмотреть их

роль в обеспечении и защите конституционных прав и свобод человека и гражданина. В целом рассмотрение вопросов, связанных с историческим отражением деятельности судебных органов, правосудия, институтов и различных уровней структуры судов, служит развитию институтов государственности и относится к одной из самостоятельных ветвей государственной власти. В этой связи исследование поставленных вопросов, истории институтов осуществления правосудия, состязательного процесса, равноправия сторон в судопроизводстве, несомненно, является актуальной научной темой, которая раскрывает исторические аспекты судебной деятельности в данном научном направлении.

Следует отметить, что вопросам деятельности институтов правосудия в историко-правовых трудах, в произведениях наших предков и современных исследователей уделялось значительное внимание, давались обоснованные и объективные оценки, выдвигались предложения и рекомендации по их совершенствованию. В этой связи взгляды учёных на тему институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, и особенности их деятельности составляют важную часть исследований институтов правосудия и судебной системы Республики Таджикистан. С другой стороны, в нашем исследовании анализируются становление и развитие деятельности судов в практической деятельности судебных органов республики. Особенность постановки данной темы заключается в том, что изучение деятельности судебных институтов Таджикистана охватывает различные исторические этапы и различные судебные системы, каждая из которых имела свою сущность, структуру и методы деятельности, включая анализ деятельности судов – казиев, общественных институтов разрешения споров, народных судов (первые годы советской власти), судов советского периода и периода независимости, что в перспективе может послужить достойным вкладом в дальнейшее становление и совершенствование деятельности судов Республики Таджикистан.

Актуальность темы также особенно связана с направлением изучения истории правосудия Бадахшана, поскольку анализы показывают, что в данном регионе существовал ряд

особенностей, присущих не только судебным институтам, но их практической деятельности, а также участникам судебного процесса. Выявление некоторых организационных особенностей, судебной практики и состояния исполнения судебных решений отражает связь между теорией и практикой принятия судебных актов. Выявление этих особенностей может способствовать совершенствованию деятельности судебных органов, установлению и укреплению их компетенции в различные исторические периоды развития, учёту их опыта в построении государственности и единого культурного общества в суверенном Таджикистане, укреплению единства и сплочённости народа и государственных институтов.

При ознакомлении с состоянием осуществления правосудия в отдалённых регионах досоветского Бадахшана было установлено, что по сравнению с другими регионами Бухарского эмирата религиозно-нравственные нормы оказывали большее влияние, чем правовые нормы, и рассматривались как одно из основных источников судебного процесса. Изучение процессов развития этих отношений, выявление соотношения между судебной властью и другими общественными институтами, занимающимися разрешением различных споров, в том числе правовых, в обществе, а также детальное изучение взаимоотношений членов общества в процессуальных правоотношениях, ещё более усиливает актуальность данной проблемы.

Данная тема также актуализируется в связи с возрастанием роли судебной системы в современной таджикской государственности, поскольку судебная власть является самостоятельной ветвью власти и занимает особое место в системе государственной власти Таджикистана. В этой связи изучение исторического опыта формирования и развития органов, осуществляющих правосудие, на уровне одного региона республики внесёт определённый вклад в дальнейшее обогащение отечественной юридической науки, её теории, отраслевой методологии и истории развития институтов правосудия в Республике Таджикистан, так как разнообразие исторических путей развития институтов делает изучение проблемы более интересным, раскрывает различные способы

решения возникавших вопросов, использование которых в перспективе может оказаться актуальным. С другой стороны, выявление недостатков в истории развития данной сферы и по сей день служит делу её реформирования, устранения проблем или использования региональных особенностей в деятельности институтов, осуществляющих правосудие, что открывает пути для более эффективной организации их деятельности.

В связи с этим необходимо проанализировать научно-практическую сущность судебной системы в условиях досоветского общества. В этой связи определение форм, методов и стилей деятельности судов на различных этапах таджикской государственности имеет важное теоретико-историческое значение и требует сравнительного анализа двух систем обеспечения судебного правосудия: судов досоветского Таджикистана и периода первых лет советской государственности, переходного этапа от системы суда казиев к новой советской судебной системе. Необходимо также проанализировать деятельность иных институтов, осуществляющих правосудие в Бадахшане, определить этапы и направления их деятельности, а также выявить отличия их правовой практики от деятельности казиев.

Исследование темы должно охватывать не только развитие суда на различных этапах истории Таджикистана, но и деятельность судебных органов во взаимосвязи с другими государственными органами, что создаёт возможность дать объективную оценку месту и роли судебных органов Бадахшанского региона.

В отечественной юридической науке историко-правовые аспекты формирования и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, особенно региональные особенности данных институтов, до настоящего времени не получили комплексного научного исследования, что и послужило основанием для выбора данной темы, а также подтверждает её теоретическую и практическую значимость для современной национальной юридической науки.

Исследование указанной темы обогащает доктрину теории и истории государства и права, значительно восполняет пробелы в изучении истории и методов деятельности судебных

институтов Таджикистана на территории Бадахшана и в целом в правовых источниках.

Степень изученности научной темы. Вопросы, связанные с формированием и развитием институтов, осуществляющих судебное правосудие в Таджикистане, в целом были предметом анализа и изучения в трудах таких таджикских исследователей, как: Ф.Т. Тохиров, Э.Б. Буризода, Ф.М. Абдулхонов, А. Муродов, Ш. Разыков, Р.С. Одиназода, Н.Д. Мирзозода, Х.М. Мирзамонзода и других.

Относительно деятельности судебных институтов Бадахшанского региона Таджикистана в научно-отраслевых исследованиях и научно-общественных источниках содержатся лишь отдельные и ограниченные сведения.

Первые сведения о судебных институтах Бадахшана Таджикистана в имеющихся источниках относятся к XIX веку. В частности, в труде Мирзо Сангмухаммади Бадахши и Мирзо Фазлалибека Сурхавсара под названием «История Бадахшана» приводятся сведения о порядке управления Бадахшаном в XVII–XIX веках. Авторы данной работы наряду с деятельностью правителей Бадахшана рассматривают и деятельность казиев в рамках системы социальной справедливости [12, с.105]. Мирзо Сангмухаммади Бадахши, исполняя обязанности мирзы при дворе правителя Бадахшана Мухаммадшаха ибн Мир Султоншаха, изложил исторические и государственные события в поэтической форме. Развёрнутое введение и ценные комментарии к переводу книги «История Бадахшана» были написаны русским востоковедом А.Н. Болдыревым [4, с. 180].

Среди источников XIX века следует также упомянуть книгу Бурханиддина Кушкаки «Катаган и Бадахшан», экземпляр которой хранится в Историческом архиве ГБАО [5]. Кроме того, события XVII–XIX веков рассмотрены в труде Шахфитура Мухаббатшахзода и Охона Сулаймона «История Бадахшана». В этой книге анализируются государственное устройство и, в частности, действие права в трёх периодах: Бухарский эмират, российский протекторат на территории Бадахшана и период советской власти в Бадахшане Таджикистана [23, с.65]. В конце XIX века начались

исследования российских учёных и путешественников в Бадахшане, в результате чего были получены обширные сведения о правовой системе региона [7, с. 30]. Указанные труды имеют важное научно-историческое значение для настоящего исследования.

Сведения о деятельности института казиев, их компетенции, системе судопроизводства и наказаний собраны в трудах известного исследователя истории таджикского народа А. А. Семёнова [28, с. 14] и других российских учёных, которые имеют непосредственное методологическое значение для настоящего исследования. О функциях Козикалона, его правовом статусе, семейно-родовой принадлежности козикалонов, деятельности казиев во взаимодействии с миром, амлокдором, кушбеги, аксакалами и муфтием, коррупции среди этих должностных лиц, формах наказаний, назначении муфтиев и их обязанностях ценные научные сведения приводятся в трудах известного советского этнографа Н.А.Кислякова [27, с.15]. Религиозно-правовая жизнь населения Памира более детально была изучена М.С. Андреевым, в своей монографии о жителей долины Хуфа. [3, с.53]. Деятельность пиров и духовенства в обеспечении правопорядка проанализирована в монографии Э. Ходжибекова в форме генеалогии и истории института пиров [22, с. 25].

Изучение досоветского законодательства Бадахшана в контексте истории судебной системы Таджикистана нашло своё отражение в работах юристов, в том числе академика Ф. Т. Тохирова [29, с.161]. Доисламское право и зороастрийский период, следы, которых до сих пор сохраняются в отдельных регионах Таджикистана, стали предметом научного анализа в трудах Э.Б. Буризода [6, с. 188] и А. Г. Холикзода [21, с. 151].

Деятельность судебной системы и законодательство Республики Таджикистан в советский период были изучены со стороны известных отечественных учёных-юристов: Г.С. Азизкуловой [2, с.96], З. М. Ализода [25, с.21–28], У. А. Азиззода [31, с.22], И. Х. Бободжонзода [32], Дж. М. Зоира [10], А.М. Диноршо [9], С. И. Иброхимова [26, с.55], З. Х. Искандарова [11, с.136], М. А. Махмудзода [13], К. Д. Митюкова [14, с.135], А. Р. Нёматова [33], Х. Ф. Мирзамонзода [8], С. А. Раджабова [17,

с.110], Ф.Т. Тохилова [36], Р.Ш. Шарофзода [29, с. 32–38], А. Ғ. Холикзода [20], Б.А. Сафарзода [35,с.22], И.Д. Сафарова [30, с. 1–13], Н. Р. Шодиева [37], Ш. Разыкова [18], Р.С. Одиназода [16, с. 22], М.Н. Обидова [34] и другими исследователями.

Особого упоминания заслуживают труды российских учёных, в частности М.Н. Марченко, который анализирует источники судебного права в различных правовых школах и рассматривает правосудие с позиций современных судов [15, с. 268].

Состороны В.Г.Ярославцева, анализированно судебный институт во взаимосвязи с религией, философией и теорией права. Он подчёркивает важность правотворческой деятельности судов и характеризуя судью как «творца», тем самым приравнивая его роль к законодательной власти [24]. Однако, несмотря на значительное количество научных исследований по общим вопросам осуществления правосудия, в них не нашли должного отражения региональные особенности судебных институтов в различные исторические периоды и судебная практика, особенно в регионе Бадахшана.

Связь исследования с программами и научной тематикой. Данная диссертация выполнена в рамках исследования формирования и развития судебной системы Республики Таджикистан и реализуется в русле научных работ и правовых анализов. Она составляет важную часть научных программ Отдела истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана по темам: «Традиции государственности и права таджикского народа: история и современность» (2008 – 2012 гг.), «Правовая культура предков и её роль в формировании права и современной государственности таджиков» (на 2023 –2027 гг.). Исследование также подготовлено на основе плановой научно-исследовательской темы отдела.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью научного исследования является изучение и анализ историко-правовых вопросов становления и развития институтов, осуществляющих судебное правосудие в досоветском, советском и постсоветском Таджикистане (на примере Бадахшана), определение особенностей практической деятельности судебных органов, а также разработка предложений и рекомендаций по совершенствованию законодательства и практики деятельности судов в современных условиях.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в ходе исследования были определены следующие задачи:

- определить понятие правосудия, в том числе с учётом институтов разрешения правовых споров в истории таджикского народа;
- провести периодизацию истории становления и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане, в том числе и на территории Бадахшана;
- проанализировать деятельность судов на различных этапах развития таджикской государственности;
- выявить особенности и характерные черты деятельности институтов правосудия на территории Бадахшана, а также статус должностных лиц, занимавшихся разрешением правовых споров;
- исследовать деятельность казиев и других институтов разрешения правовых споров на территории Бадахшана;
- проанализировать судебную систему советского периода и этапа государственной независимости Республики Таджикистан;
- разработать предложения и рекомендации по пропаганде изучения истории суда, по совершенствованию законодательства и укреплению судебной практики.

Объектом исследования. Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения, связанные с организацией и деятельностью институтов, осуществляющих правосудие, спецификой и содержанием их деятельности.

Предмет исследования. Предметом диссертационного исследования является деятельность институтов,

осуществляющих правосудие и разрешение правовых споров на территории Бадахшана, особенности нормативного регулирования их деятельности, а также формирование судебных органов в досоветский, советский и постсоветский этапы развития Республики Таджикистан.

Этап, место и период исследования. Диссертационное исследование охватывает изучение развития институтов, осуществляющих судебное правосудие в Таджикистане, на основе современного законодательства Республики Таджикистан и включает этапы утверждения темы, подготовки диссертации и её обсуждения в Отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Период диссертационного исследования охватывает 2012–2025 годы.

Теоретические основы исследования. Теоретическую основу исследования составляют научные труды отечественных учёных-юристов: Г. С. Азизкулова, З. А. Азиззода, Э. Б. Буризода, И. Х. Бободжонзода, Х.М. Мирзамонзода, Ч.М. Зоира, С.И. Иброхимова, М.А. Махмудзода, Р.С. Одиназода, М.Д. Обидова, Ш. Разыкова, Б.А. Сафарзода, Ф. Т. Тохирова, Р.Ш. Шарофзода, И.Р. Шодизода, С.А. Шоназарова, Н.Д. Мирзозода, А.Г. Холикзода, З.М. Ярашева, Ф.М. Абдулхонова и других, а также труды российских теоретиков права: В.П. Нажимова, В.И. Даля, О.В. Левченко, Б.Н. Топорина, А.В. Долгушина, И.Л. Петрухина, З.С. Лусегеновой, Е.В. Рябцевой, В.М. Борзова, В.Ю. Мельникова, Л. В. Винницкого, О. А. Мядзелеца и др.

Методологические основы исследования. Методологическую основу диссертационного исследования составляют общенаучные методы (диалектический, структурно-функциональный, формально-логический) и специальные юридические методы (сравнительно-правовой и юридико-догматический).

Диалектический метод позволил рассмотреть развитие институтов судебного правосудия в контексте различных форм правопонимания, выявить их отличие от других судебных институтов, определить правовые и неправовые элементы в

содержании правосудия, сопоставить теоретическое осмысление и практическую реализацию, а также выявить общие тенденции в развитии судебной деятельности.

Структурно функциональный метод использовался при анализе организации судебной системы и обосновании роли каждого из её элементов.

Формально-логический метод применялся при анализе различных подходов к пониманию института осуществления судебного правосудия.

Сравнительно-правовой метод был использован для выявления особенностей осуществления правосудия в общественных отношениях, регулируемых различными отраслями законодательства.

Юридикско-догматический метод применялся в процессе изучения нормативных правовых актов с точки зрения закрепления в них судебных институтов и доказательного анализа их содержания.

Эмпирическая база исследования. Эмпирическую базу диссертационного исследования составили Конституция Республики Таджикистан, действующее законодательство, Послания Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, иные действующие и исторические нормативные правовые акты, включая местные обычаи и традиции Бадахшана, архивные материалы, судебные дела, решения и приговоры судей исследуемого периода (1880–1991 гг.), отчёты судов о деятельности (1926–1991 гг.), а также законодательство других государств и их судебная практика.

Научная новизна исследования. В диссертационном исследовании впервые выявлены сущность и историко-правовые особенности формирования и развития институтов, осуществляющих правосудие в Бадахшанском регионе Таджикистана, которые определены как традиционный институт судебной справедливости в различные исторические периоды с присущей ему особой практикой рассмотрения судебных споров. В результате проведённого исследования история судов Республики Таджикистан на территории Бадахшана получила всестороннее отражение, а с учётом специфики каждого исторического этапа сформулированы

обоснованные научные выводы. На основе исторических источников и архивных документов впервые предпринята попытка анализа и систематизации целостной истории деятельности судов в Бадахшане, а также проведена периодизация развития судебных институтов данного региона Таджикистана. В исследовании выявлены особенности функционирования институтов и источников обычного права, исламского права, советского и современного права, а также соотношение и взаимодействие этих правовых систем на примере их практического применения в Бадахшане.

Сформулированные в исследовании выводы и предложения могут способствовать дальнейшему развитию доктрины теории государства и права в части изучения традиционных судебных институтов Таджикистана, а также совершенствованию права и законодательства Республики Таджикистан в сфере правосудия.

Основные положения, вносимые на защиту:

Научная новизна исследования обосновывается следующими положениями, выносимые на защиту:

1. Установлено, что в досоветском Бадахшане институты разрешения правовых споров включали государственные, общественные, религиозные и военно-колониальные органы, а в качестве источников процессуального права применялись нормы местных обычаев и традиций, при необходимости – нормы исламского права и законодательства России. Анализ соотношения и противоречий в осуществлении правосудия казиями, российскими военными отрядами, администрацией Бухарского эмира в Бадахшане, показал, что военные органы России вмешивались в компетенцию государственных судей и самостоятельно рассматривали правовые споры.

Выявлено, что в досоветский период в системе осуществления правосудия наиболее авторитетную роль играли институты казиев, местное духовенство (пиры, халифы), а также начальник российского военного отряда в Хороге, которые принимали участие в разрешении различных споров и конфликтов. С укреплением власти Бухарского эмирата на территории Горного Бадахшана рассмотрение правовых споров в основном осуществлялось казиями, назначаемыми эмиром Бухары.

По результатам исследования, с опорой на судебную практику дореволюционного Таджикистана и региона Бадахшана, разработаны дефиниции понятий «осуществление судебного правосудия» и «правосудие», направленные на совершенствование понятийного аппарата института правосудия: «Осуществление судебного правосудия – это правовой процесс, включающий досудебную, судебную, иные стадии обжалования и контроля, сущность которого заключается в защите и восстановлении прав, свобод и законных интересов сторон спора»; «Правосудие – это деятельность, направленная на установление истины и разрешение правовых споров, осуществляемая государственными органами, уполномоченными лицами, а в отдельных случаях – неуполномоченными административными, религиозными и военными лицами, в том числе авторитетными членами общества, обладающими знанием норм права, законодательства, а также местных правовых традиций и обычаев».

2. Предлагается следующая периодизация развития системы судебного правосудия и её институтов на территории Бадахшана:

1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стал период Декларации Кира Великого (515 г. до н. э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело письменную и системную форму, а правосудие было усовершенствовано и основано на определённых правовых принципах;

2) этап действия законов «Авесты» и зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIII в.), когда правосудие осуществлялось в соответствии с авестийскими ценностями, что отражено в документах крепости Муг и законах Деваштича;

3) этап функционирования исламской судебной системы;

4) этап переходного права и судебной системы;

5) этап советского права и судебной системы, основанной на учении романо-германской правовой семье;

6) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время.

Институты разрешения правовых споров на указанных этапах отличались друг от друга и имели собственные специфические черты. В деятельности органов судебного правосудия на территории Бадахшана наблюдался ряд особенностей. На третьем этапе – этапе суда казиев – в Бадахшане преимущественно функционировал традиционный суд пиров и халифов. Ещё одной особенностью переходного досоветского этапа являлось то, что важнейшими субъектами, к которым население обращалось за разрешением судебных споров, были представители российской армии в Бадахшане (начальники военных отрядов).

3. Создание советского государства и образование Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики, а в дальнейшем признание её в качестве союзной республики, привели к формированию новой системы источников права и новых институтов правосудия. Основными нормативными правовыми актами, регулирующими деятельность новых судебных органов, стали декреты о суде и иные правовые акты новой советской власти. В данный период, до 1928–1929 годов, суды казиев частично продолжали рассматривать отдельные категории споров, что было обусловлено поздним распространением советского законодательства в регионе и лишь в 1929 году на территории Таджикистана и области суды казиев были упразднены, а советский суд стал единственным институтом судебного правосудия в регионе. Данный этап, развитие судебной системы включало создание новых судов (подготовку кадров, открытие учебных курсов при судах, смену алфавита и обучение новому письму, изучение местных особенностей и специфики преступности в Бадахшане), проведение судебных реформ (формирование центральных органов - общесоюзных судов, Верховного суда Таджикистана и местных судебных органов), а также взаимодействие партийных, государственных и судебных органов в целях совершенствования судебной системы.

4. Государственная независимость Таджикистана стала основой для масштабного обновления и проведения судебных

реформ, в том числе на территории современного Таджикистана и ГБАО. В условиях развития общества были проведены четыре судебно-правовые реформы. Распад Советского Союза и события 1990-х годов XX века привели к параличу судебной системы республики, особенно государственных структур Горно-Бадахшанской автономной области. Проведённое исследование показывает, что существующие сегодня проблемы в деятельности судебных органов Бадахшана имеют глубокие исторические корни: и в советский период суды региона находились в стадии формирования и совершенствования. Лишь в последнее десятилетие деятельность судов в ГБАО стала постепенно стабилизироваться. Негативные последствия не только событий 1990-х годов, но и более ранних периодов до сих пор ощущаются, особенно в сфере организации работы судов, нехватки квалифицированных судей, а также обеспечения гарантий и условий для их деятельности.

Изучение местных институтов государственной власти позволяет выявить особенности и закономерности развития таджикской государственности и создать условия для объективной оценки истории государственной власти и её роли в решении важнейших общественных вопросов. В этой связи представляется необходимым комплексное научное исследование истории государственной власти, в том числе институтов осуществления судебного правосудия, во всех регионах страны с учётом многообразия их особенностей.

С учётом опыта деятельности судебных институтов Бадахшана в досоветском периоде развития Таджикистана обосновывается необходимость возрождения и создания института традиционных судов в Республике Таджикистан с наделением их полномочиями по разрешению отдельных правонарушений в сфере частных и семейных отношений. В этой связи предлагается рассмотреть данный вопрос на уровне законодательства по мнению автора, институт традиционных судов может внести значительный вклад в обеспечение судебного правосудия, снизить нагрузку на суды общей юрисдикции и способствовать решению многих существующих проблем при разрешении споров на местном уровне.

Теоретическая и практическая значимость исследования.

Теоретическая значимость исследования выражается в том, что изложенные теоретические положения и выводы развивают и совершенствуют ряд разделов общей теории права и государства, истории государства и права Таджикистана, а также могут послужить методологической основой для отраслевых юридических наук и других гуманитарных дисциплин.

Практическая значимость исследования заключается в том, что рекомендации, выработанные в ходе исследования, могут найти практическое применение в дальнейшей деятельности судов. Данное исследование может использоваться в качестве учебного материала для студентов по истории государства и права Таджикистана, судебной деятельности, а также для дальнейших исследований по теме истории судов Республики Таджикистан, служить важным источником для обогащения правовых знаний об истории судебной системы Республики Таджикистан. Отдельные выводы исследования могут быть использованы в качестве учебно-правового материала в целях профилактики преступности и правонарушений. Выводы и научные положения могут применяться как источник обмена мнениями и сравнительного анализа судебной практики, а также для пропаганды и популяризации деятельности судов Республики Таджикистан в современных условиях.

Степень достоверности результатов исследования. Выводы и результаты научного исследования опубликованы в рецензируемых научных журналах, а также в сборниках республиканских и международных конференций; они подготовлены и обоснованы на основе историко-правовых фактов и данных, научной литературы и источников.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Формирование и развитие институтов осуществления судебной власти в Таджикистане: историко-правовое исследование на примере Бадахшана» представленная на соискание ученой степени кандидата юридических наук соответствует паспорту научной специальности 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве, утвержденному решением Президиума Высшей

аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 года № 10.

Личный вклад соискателя ученой степени. Личный вклад соискателя заключается в том, что проведенное им научное исследование, включая историко-правовой анализ, предложенные научные положения и выводы, являются результатом авторской работы диссертанта. Их обоснованность и актуальность подтверждены в научных статьях, отчетах и докладах, представленных на научных мероприятиях.

Апробация и реализация результатов исследования. Результаты диссертационного исследования обсуждены и одобрены в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана; научные достижения автора по теме опубликованы в материалах международных и республиканских конференций и других научных мероприятий, в том числе:

А) международные :

– Международная научно-практическая конференция «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки, доклад на тему «Соотношение судебной системы и системы судебных органов», г. Душанбе, 29 апреля 2023 г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Экономическое и социальное развитие Таджикистана: достижения, проблемы и перспективы», доклад на тему «Национальное единство и его роль в обеспечении судебной справедливости», г. Хорог, 13-14 июня 2023 г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Развитие науки и образования в условиях глобализации на примере горных регионов: проблемы, новые подходы и актуальные исследования», посвященная 30-летию XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан и 30-летию Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, доклад на тему «Стратегия государственной политики Таджикистана в сфере правовых реформ», г. Хорог, 11–12 ноября 2022 г.;

– Международная научно-теоретическая конференция «Права человека и глобализация», посвященная Дню прав человека, доклад на тему «Защита прав и свобод человека и гражданина конституционная обязанность судебной власти», г. Душанбе, 8 декабря 2023 г.;

– Материалы VII Международной научно-теоретической конференции «Права человека и глобализация», посвященной Дню прав человека и объявлению «Года правового просвещения», доклад на тему «Принцип справедливости во Всеобщей декларации прав человека», г. Душанбе, 10 декабря 2024 г.;

– Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию принятия Конституции Республики Таджикистан и объявлению 2024 года «Годом правового просвещения», доклад на тему «Конституция как политико-правовая основа развития национальной государственности», г. Душанбе, 25 октября 2024 г.;

– Международная научно-практическая конференция «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки, доклад на тему «Проблемы реализации судебной власти в независимом Таджикистане», г. Душанбе, 18 апреля 2025г.;

Б) республиканские:

– Республиканская научно-практическая конференция «Развитие ГБАО в период государственной независимости», посвященная 30-летию государственной независимости Республики Таджикистан, доклад на тему «Государственная независимость Таджикистана и формирование судебной системы», г. Хорог, 03 сентябрь 2022 г.;

– Республиканская научно-практическая конференция «Правовое просвещение - воспитательный фактор молодежи в современном обществе», посвящённая объявлению 2024 года «Годом правового просвещения в Республике Таджикистан», на тему «Роль правового просвещения граждан в построении справедливого общества». г. Хорог, 2024 г.;

– Республиканская научно-практическая конференция «Государственная независимость - основа укрепления правового государства», посвящённая 33-летию

Государственной независимости Республики Таджикистан, на тему «Государственная независимость Республики Таджикистан и её ключевая роль в укреплении судебной власти». г. Душанбе, 03 сентября 2024 г.

– Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 30-летию Маджлиси Оли Республики Таджикистан, доклад на тему «Деятельность судебной власти в соответствии с законодательством Республики Таджикистан», г. Душанбе, 25 февраля 2025 г.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации автором подготовлены и опубликованы 25 научных статьи, из них 14 статей опубликованы в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 11 статей опубликованы в других журналах.

Структура и объем диссертации. Структура диссертации соответствует целями и задачами исследования а также требованиями Положения ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Диссертация состоит из перечня сокращений и условных обозначений, введения, 3 глава и 10 параграфов, заключения, рекомендаций по практическому применению результатов исследования, списка литературы (источников) и публикаций по теме диссертации. Общий объем диссертации составляет 236 печатных страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении изложена актуальность темы исследования, раскрыта степень её научной разработанности, определены цель и задачи исследования, методологические основы, научная новизна и основные положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая значимость исследования, апробация его результатов, а также структура и объём диссертации.

Первая глава диссертации – «Понятие правосудия, история возникновения и развития институтов, осуществляющих судебную власть в Таджикистане» состоит из трёх разделов.

В первом параграфе первой главы – «Понятие и содержание правосудия, институты, осуществляющие судебную власть» проанализированы взгляды учёных на понятие правосудия и на

основе анализа деятельности и исторического опыта существования судебных институтов предложено авторское определение. На основе анализа сформулировано понятие «осуществление правосудия» согласно которому «осуществление правосудия является правовой процесс, включающий досудебную, судебную и иные стадии обжалования и контроля, сущностью которого является защита и восстановление прав, свобод и законных интересов сторон спора».

С учётом опыта судебной практики досоветского Таджикистана и региона Бадахшана предлагается следующее авторское определение: «Правосудие – это деятельность, направленная на установление истины в правовых спорах и их разрешение по существу, осуществляемая государственными органами, уполномоченными лицами, а в отдельных случаях – неуполномоченными административными, религиозными и военными лицами, а также авторитетными представителями общества, обладающими знаниями норм права, законодательства, местных правовых традиций и обычаев».

Во втором параграфе «Периодизация истории возникновения и развития институтов, осуществляющих правосудие в Таджикистане» проведена периодизация развития судебных институтов Таджикистана, в том числе и на территории Бадахшана. В частности, выделяются следующие этапы в рамках которой выделены следующие этапы: 1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стал принятие Декларации Кира Великого (539 г. до н.э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело системную и письменную форму, что способствовало совершенствованию судебной справедливости и формированию определённых правовых принципов; 2) этап введения в действие правовых норм «Авесты» и в целом зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIII в.); 3) этап действия исламской судебной системы; 4) этап существования права и судебной системы переходного периода; 5) этап советского права и судебной

системы, функционировавший на основе доктрины романо-германской правовой семьи; 6) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время.

В третьем параграфе – «Источники права осуществления правосудия» автор попытался раскрыть источники и причины осуществления правосудия и пришел к выводу, что в досоветский период источниками права являлись правовые обычаи, исламское право и законодательство, а в советский и современный периоды – декреты, конституции, законы и подзаконные нормативные акты.

Вторая глава диссертации – «Возникновение и формирование институтов, осуществляющих правосудие в регионе Бадахшана Таджикистана» включает в себя пять параграфов.

В первом параграфе – «Судья (кази) как государственный институт правосудия в досоветском Бадахшане» было проведено исследование и раскрыты особенности деятельности судей, полномочия которых ограничивались отправлением правосудия и удостоверением документов. К суду казия обращались при необходимости и в случаях, когда необходимо было получить акты, документы, заверяющие право на собственность, или при рассмотрении иска, основанное на документах, выданных государственными или судебными органами. Значительную роль в судебной практике на территории Бадахшана играли представители российских военных подразделений.

На основании анализа деятельности общего суда можно сделать вывод, что судебная инстанция Бадахшана, хотя и обладала широкими полномочиями с периода присоединения к Бухарскому эмирату, в основном занималась рассмотрением дел, исковые требования по которым предъявлялись на основании принятого или утвержденного государственного документа либо требовали предоставления официального государственного документа. По числу судов и на количество населения в регионе Бадахшана на одного судью приходилось меньше жителей, а судьи здесь были более многочисленны по сравнению с

другими регионами. Наблюдались такие проблемы, как взяточничество, непосредственное влияние русских военных на деятельность суда, вмешательство государственных чиновников в судебную работу — государственный судья сталкивался с этим, что приводило снижению авторитета судей и побуждало население обращаться для рассмотрения правовых споров в другие коллективные и административные органы.

Во втором параграфе второй главы – “Общественные институты рассмотрения правовых споров и осуществления правосудия на территории досоветского Бадахшана” исследована деятельность общественных и административных институтов, не являвшиеся судебными органами, но участвовавшие в разрешении правовых споров. Отмечается что, в отдалённом регионе Бадахшан в течение 20-х годов XX века население всё ещё пользовалось местными органами осуществления судебной власти, особенно религиозными учреждениями. Кроме того, органами коллективного осуществления судебной власти и рассмотрения правовых споров были старейшины деревень (деххудо/оксакол), миробы, старейшины деревень, халифы и другие, которые при обращении к ним истцов могли бесплатно рассматривать споры на общественной основе. При рассмотрении исков гарантами исполнения большинства решений этих коллективных органов выступали члены общины или соседи.

Таким образом, коллективные органы, суды по обычаям и известные в местности лица могли выступать в качестве арбитра и принимать решения по искам истцов. Осуществление и исполнение принятого решения носило добровольный характер и осуществлялось под влиянием общества (соседей и известных в местности лиц).

В третьем параграфе второй главы диссертации – «Традиционные институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане» был проведен анализ и отмечено в частности, что в следствие слабости государственной власти и высокого религиозного авторитета населения разбирательство правовых споров касающихся морали, быта, собственности,

наследования нередко осуществлялось пирами и халифами. Данные институты могли на бесплатной основе, и в ходе одного заседания разрешить спор и принимать решение. Это было выгодно как государству, так и сторонам истцу и ответчику. С одной стороны, не было необходимости в содержании судебного персонала, с другой, стороны, истцы по своей воле и бесплатно выполняли принятое решение данными институтами

В четвёртом параграфе второй главы "Административные институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане" проводится анализ административных институтов по рассмотрению правовых споров и автор приходит к выводу что на территории Бухарского эмирата практически каждый административный чиновник занимался осуществление правосудия. А также рассмотрение исков являлось часть дохода бадахшанских чиновников известных как «хизматона». Кроме того в этом подразделе указаны формальные пути участия административных чиновников при урегулировании претензии. Когда официально судья передавал вопросы ведения следствия, рассмотрения дела своему помощнику, местному чиновнику или известным на местах лицам. По рассмотрению дел, в этих случаях, проект решения передавалось судье, который формально утверждал его. Если стороны пришли к согласию при рассмотрении дела, то принимать решение по делу не требовалось, оно считалось решенным.

В пятом параграфе второй главы – "Военно-имперские институты рассмотрения правовых споров в Бадахшане" исследована влияние военных лиц на деятельность суда в Бадахшане на основе опубликованных источников, анализируется реальная практика судов Бадахшана и широкомасштабное вмешательство российских военных представителей в регионе– начальника Хорогского военного отряда и Лангарского пограничного отряда(в Ишкашине и Вахана). Автор попытался раскрыть способы и методы вмешательства колониальных военных органов в рассмотрение требований жителей Бадахшана. По мнению автора, документы свидетельствует о том, что большинство решений государственных судов принималось на основании

деятельности колониальных военных властей или под их давлением.

Третья глава диссертации– «Судебная власть в советский период, независимом Таджикистане и перспективы её развития» состоит из двух параграфов и охватывает деятельность судебных органов ГБАО Таджикистана в советский и современный периоды.

В первом параграфе “Институты осуществления правосудия в ГБАО в составе РСС Таджикистан“ рассматривается становление и деятельность судебных органов ГБАО в составе Таджикской ССР, их достижения и недостатки, а также меры по подготовке местных кадров для судебной системы. В результате исследования сделан вывод, что работа судебных органов в период с 1930 по 1990 годы претерпела кардинальные изменения по сравнению с периодом 1920–1930-х годов XX века, и эти изменения оказали серьёзное влияние на дальнейшее развитие судов. В этот период уровень подготовки сотрудников судебных органов был доведён до уровня высшего университетского образования, и вопросы обеспечения отрасли новыми специалистами были решены. Также в этот период повысилось качество и сроки рассмотрения дел по сравнению с 1920-ми годами, а авторитет судебных органов среди населения возрос. Наряду с этими реформами происходили частые изменения в управлении судебными органами в 1970 году было вновь создано Министерство юстиции без права надзора, а с 2 августа 1971 года судебные органы вновь подчинялись Министерству юстиции и подотчётны ему. В дальнейшем все участники судебного процесса, включая судей и судебных исполнителей, обязаны были представлять отчёты в Министерство юстиции в соответствии с едиными требованиями.

Во втором параграфе третьей главы «Проблемы осуществления судебной власти в суверенном Таджикистане и перспективы её развития» проведён анализ развития судебных органов на этапе государственной независимости.

В частности, провозглашение государственной независимости, а затем социально-политические потрясения 1990-х годов XX века оказали негативное влияние на деятельность судов в Таджикистане, особенно на территории ГБАО, поскольку большинство специалистов ушли с работы, а на их место не были подготовлены достойные преемники.

Судебные органы в истории своего развития накопили значительный практический опыт. По мнению автора, этот опыт должен быть широко использован в перспективе развития данных органов. Например, создание коллегияльных судов, общественных судов должно использоваться через законодательство для снижения нагрузки на общие суды. Это один из способов сокращения государственных бюджетных расходов на судебные органы. Кроме того, такие меры могут препятствовать коррупции и преступлениям, связанным с взяточничеством.

Определённые существующие недостатки в деятельности судов также нуждаются в исправлении. По мнению автора, одним из серьёзных недостатков деятельности судебных органов является противоречие между нормативными правовыми актами. Другой аспект данной проблемы — отсутствие устойчивой научной терминологии и непредставление чётко закреплённого понятия в нормативных и правовых актах. Иногда таджикский текст документа противоречит русскому тексту, либо содержание и объём статьи на двух языках не совпадают. Это свидетельствует о недостатках законодательной техники. Все эти и другие недостатки, безусловно, негативно влияют на деятельность судебных органов и снижают авторитет судей.

Отмечается, что задача повышения уровня профессионального сознания судей требует обучения, образования, воспитания и повышения квалификации. Сегодня созданы условия, при которых состав судебных работников также привлекается к научной работе, обучению и переподготовке для формирования профессиональных

навыков и повышения уровня знаний. Для судей необходимо создавать курсы переподготовки и профильные академии.

Деятельность судебных органов оживилась лишь в последние десятилетия и продолжает развиваться непрерывно. Сегодня роль судебной власти в развитии демократического правового государства, обеспечении реализации и защиты конституционных прав и свобод каждого человека, а также защите интересов государства является значительной судебная власть осуществляет свою основную функцию по обеспечению социальной справедливости и применяет судебное правосудие как средство и метод её реализации.

Автором рассмотрен и проанализирован ряд научных взглядов, касающихся судебно-правовых реформ в республике. В частности, анализируются идеи объединения Верховного суда и Высшего экономического суда и определения их места в системе судебной власти, а также вопросы Конституционного суда, административных судов и семейного суда, которые существуют как в научных кругах, так и в обществе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По результатам исследования историко-правовых аспектов формирования и развития институтов осуществления судебной справедливости в Таджикистане сформулированы следующие выводы:

1. Установлено, что судебная власть является одной из ветвей государственной власти, играющей особую роль в балансе между ветвями политической власти. На наш взгляд, изучение государственной власти с данной точки зрения представляется важным и актуальным, поскольку в целом она придаёт логическую завершённость деятельности законодательных и исполнительных органов власти. Иными словами, при добровольном соблюдении норм нормативно-правовых актов обеспечивается и реализуется общественный порядок, и необходимость применения принуждения не возникает. Лишь в случае нарушения норм, принятых в процессе демократического правотворчества и в соответствии с

установленными правовыми процедурами, активизируется деятельность судебных органов [24-М].

2. Вместе с тем исследование показало, что, несмотря на существование единой судебной системы в Таджикистане, в прошлом имели место определённые различия в деятельности и практике судебных органов в различных регионах и местностях страны. Эти различия особенно отчётливо проявлялись на этапах становления государства и судебных органов, в зороастрийский, исламский периоды и в досоветской истории таджикского народа. Исследование доказало, что судебные органы на территории Бадахшана обладали рядом специфических особенностей. Исторические факты существования различных институтов осуществления судебной справедливости свидетельствуют о том, что судебная справедливость в каждом регионе страны имела свои особенности в реализации.

3. Установлено, что история судебной власти в Бадахшане тесно связана с общей историей этапов развития судебной власти в досоветском, советском и постсоветском Таджикистане. В ходе исследования проанализированы все периодизации истории государства и права Таджикистана и их соответствие развитию судебной власти в регионе Бадахшана, на основании чего предложена следующая периодизация этапов развития судебной власти:

1) этап зарождения и развития судебной системы, высшей точкой которого стал принятие Декларации Кира Великого (539 г. до н.э.), когда законодательство о правах человека впервые приобрело системную и письменную форму, что способствовало совершенствованию судебной справедливости и формированию определённых правовых принципов; 2) этап введения в действие правовых норм «Авесты» и в целом зороастрийского права, функционирования арийско-зороастрийских судебных институтов в Центральной Азии и Хорасане до принятия законов Деваштича и арабского завоевания (VIII в.); 3) этап действия исламской судебной системы; 4) этап существования права и судебной системы переходного периода; 5) этап советского права и судебной системы, функционировавший на основе доктрины романо-

германской правовой семьи; б) этап действия законодательства и судебных институтов независимого Таджикистана с 1991 года по настоящее время [9-М].

4. Установлено, что институты рассмотрения правовых споров на указанных этапах отличались друг от друга и обладали особыми чертами. В деятельности судебных органов на территории Бадахшана наблюдался ряд специфических особенностей. Так, на третьем этапе в Бадахшане, наряду с судом казия, также функционировал традиционный суд пиров и халифов. Другой особенностью переходного досоветского периода было то, что одним из наиболее значимых субъектов, к которым население обращалось для разрешения судебных споров, являлись представители российской армии в Бадахшане (командиры военных отрядов) [14-М].

5. Выявлено, что в досоветском Бадахшане институты разрешения судебных споров включали государственные, общественные, религиозные и военно-колониальные структуры, а в качестве источников процессуального права применялись нормы местных обычаев и традиций, а также нормы исламского права и российского законодательства [11-М]. Установлено, что в досоветском периоде в системе правосудия наибольшим авторитетом пользовались суды казия, местные духовные лица (пиры, халифы), а также начальники российских военных отрядов в Бадахшане, принимавшие участие в разрешении различных споров.

6. На основе результатов исследования, с учётом судебной практики досоветского Таджикистана и региона Бадахшана, разработаны дефиниции понятий «осуществление правосудие» и «судебная справедливость», которые, по нашему мнению, способствуют совершенствованию понятийного аппарата института судебной справедливости: **«Осуществление правосудия** – это правовой процесс, включающий досудебную, судебную и иные стадии обжалования и надзора, по своей сущности направленный на защиту и восстановление прав, свобод и законных интересов сторон спора»; **«Правосудие** – это деятельность, направленная на установление истины в правовых спорах и их сущностное разрешение со стороны государственных органов, уполномоченных лиц, а в отдельных

случаях – неуполномоченных административных, религиозных и военных субъектов, в том числе авторитетных лиц, обладающих знанием норм права, законодательства, местных правовых традиций и обычаев» [7, 8-М].

7. В рассматриваемый исторический период государственным судом в регионе являлся суд кази, назначаемого эмиром Бухары. Однако кази в Бадахшане не осуществлял весь объём полномочий, характерный для кази в других регионах Таджикистана, и его компетенция была ограниченной. Исследование показало, что назначенный кази в основном принимал к рассмотрению иски и дела, возбужденные на основании государственных документов либо материалов суда и иных органов. Дела, по итогам которых необходимо было оформить и выдать сторонам официальный документ, а также жалобы на решения иных административных органов. Большинство населения обращалось к кади лишь в случаях необходимости получения официального документа либо обжалования такого документа. Одновременно активная деятельность подразделений царской российской армии, размещённых в регионе, систематически вмешивалась в деятельность кази. Их вмешательство выражалось не только в изменении судебных решений, но и в участии во всём процессе рассмотрения дел, вплоть до утверждения решений кази собственной подписью и печатью. В Бадахшане фактически существовало двоевластие в осуществлении правосудия, при котором решение считалось действительным лишь при согласии обоих институтов. Это представляло собой форму взаимодействия судебных органов эмирата с военно-административными органами и представителями метрополии. Устойчивых и чётко регламентированных процедур рассмотрения дел не существовало: в одних случаях кази начинал и завершал дело самостоятельно, в других решение принималось при непосредственном участии местного военачальника, либо, напротив, военачальник рассматривал дело и направлял его к казий для формального утверждения. В итоге между судебными органами эмирата и военно-административными органами России на местах сложилась практика сотрудничества.

8. В регионе Бадахшана ряд административных органов также занимался осуществлением судебной справедливости. Следует отметить, что выводы Логофета об осуществлении правосудия административными органами в полной мере применимы и к Бадахшану. При этом выявлено, что административные органы не только рассматривали споры, но и в процессе осуществления правосудия нередко реализовывали собственные интересы путём взяточничества и вмешательства в деятельность кази [12-М].

9. Одними из наиболее авторитетных институтов осуществления судебной справедливости являлись религиозные институты региона. Кази назначался из среды духовенства и выступал в Бадахшане в качестве государственного судьи. В результате анализа установлено, что представители местного духовенства – известные как пиры и халифы, являлись двумя ключевыми институтами в сфере судебной справедливости. Пир рассматривал практически все споры между своими последователями, за исключением дел, отнесённых к компетенции государственного суда. Сделки купли-продажи, наследования и дарения земли также совершались с согласия пира. К (х) алифа, являясь помощником пира, по его поручению мог рассматривать отдельные важные споры и разрешал большинство конфликтов на подведомственной ему территории [14-М]. В целом правовые споры со стороны данных институтов рассматривались бесплатно, как религиозную обязанность, придавая при этом большое значение нравственному воспитанию и формированию правосознания населения.

10. Анализ исполнения решений пира и халифов показал, что их требования исполнялись оперативно и добровольно. Эти решения основывались на религиозном сознании и мировоззрении последователей, воспринимались как имеющие духовный характер и потому исполнялись без вмешательства внешних или государственных органов, по собственной воле правонарушителя [14-М]. Положительным аспектом рассмотрения споров у пира было достижение примирения сторон: он призывал к согласию, прощению и примирению, вследствие чего после разрешения спора между сторонами не

сохранялось взаимных претензий и вражды, и они продолжали жить по соседству.

11. Наряду с указанными институтами в регионе функционировал и «Божий суд». Он применялся при рассмотрении ряда споров между населением. В качестве коллективных судей обычно выступали местные руководители, уважаемые старейшины и авторитетные лица. В отдельных случаях решение о наказании могло приниматься всем населением квартала (махалла), улицы или села. Так, при совершении греха «прелюбодеяния» все соседи выступали в роли судей и свидетелей. Виновные нередко брали в рот сосок девушки или женщины, признанной виновной, и называли её сестрой или матерью. К числу наказаний относилось также поражение виновного выстрелом с лошади.

12. В советский период развитие судебных органов в регионе Бадахшана осуществлялось наряду с созданием государственных советских судов, а также товарищеских судов, которые занимались рассмотрением отдельных споров между населением. Общественные и товарищеские суды, в силу своей малозатратности либо полной безвозмездности, ориентации на примирение сторон и отсутствия необходимости возложения финансовых обязательств на государство, особенно в кризисных условиях, способствовали существенному снижению государственных расходов [3-М]. Установление Советской власти на территории современного Таджикистана и его различных регионов произошло в 1917–1930 годах. В отличие от других районов Советского Таджикистана, в Бадахшане противостояние антисоветских групп проявлялось в меньшей степени, в связи с чем Советская власть здесь укреплялась последовательно и поэтапно. Одновременно в регионе на постоянной основе формировались и судебные органы.

13. В конце 1980-х годов на политической арене страны стали проявляться явления политического кризиса, что привело к ослаблению деятельности судебных органов. По всей стране начали внедряться новые экономические отношения. В результате политических процессов, начавшихся в центре Советского государства, судебная система, наряду с другими

государственными структурами, оказалась в состоянии глубокого кризиса, итогом которого стал распад судебной системы СССР. В 1990-е годы уровень преступности в ГБАО значительно возрос. Несмотря на сложную обстановку, в начале 1992 года суды продолжили свою деятельность по обеспечению судебной справедливости [10-М].

14. История деятельности судов в Горно-Бадахшанской автономной области свидетельствует о том, что с момента их создания и по настоящее время работники судов играли важную роль в обеспечении судебной справедливости и снижении уровня преступности. Однако, несмотря на достигнутые успехи, судебная система страны по-прежнему нуждается в реформировании и обновлении. Положение судебной власти и её ключевая роль для современного общества обязывают судей осознавать повышенную ответственность за обеспечение судебной справедливости и вносить вклад в развитие здорового, миролюбивого и справедливого общества.

15. Исследование показало, что суды играют ключевую роль в обеспечении социальной справедливости и защите прав и свобод граждан, при этом именно уровень обеспечения этих прав и свобод выступает основным критерием оценки деятельности судебных органов. Изучение данной темы позволило проанализировать деятельность судов в отдалённых районах и исследовать соблюдение прав и свобод граждан на их примере, поскольку именно в таких районах нередко наблюдаются случаи вмешательства местных органов государственной власти в деятельность судебных органов.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИИ

По результатам проведённого исследования предлагаются следующие рекомендации для практического использования:

1. Необходимо улучшить взаимодействие судебных органов с населением, при этом ключевая роль судов как института обеспечения справедливости должна быть наглядно представлена в общественном сознании. В этой связи следует укреплять связь судов с населением посредством различных мероприятий, в частности целесообразно возрождение и

создание товарищеских судов на предприятиях и в организациях. При этом возможно широкое использование богатого опыта судебной практики советского периода.

2. Опыт деятельности судов в истории страны и в период государственной независимости Таджикистана следует использовать для пропаганды и развития правового воспитания граждан. В этих целях целесообразно подготовить научные труды, монографии, исследования и учебные материалы и широко применять их в образовательном процессе в школах и высших учебных заведениях.

3. Материалы настоящего исследования охватывают ранее недостаточно изученные научные аспекты и способствуют углублению содержания таких учебных и научных дисциплин, как «История государства и права Таджикистана», «Судебное право», а также дисциплин процессуально-правового и историко-правового профиля. Они могут быть использованы в качестве учебного материала при подготовке судей-стажёров. Исследование как комплексный научный труд может быть опубликовано в форме монографии для общего изучения истории судов и их деятельности в различные исторические периоды, а также для подготовки истории судов Таджикистана и анализа судебной практики и опыта.

4. С учётом того, что 2024 год в Таджикистане и 2027 год на пространстве СНГ объявлены «Годом правового просвещения», и в рамках этого уже проведён ряд мероприятий, представляется необходимым активизировать пропаганду и разъяснение нормативно-правовых актов также через суды и судей, с тем чтобы судебные органы внесли весомый вклад в данное направление.

5. В контексте Послания Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан о переходе к цифровой экономике рекомендуется внедрение цифровых технологий и в деятельность судебных органов. Необходимость цифровизации деятельности судебных учреждений, особенно в ГБАО, обусловлена географическими особенностями региона, удалённостью населённых пунктов от центра и сложностями доступа населения к судебным органам, экономией средств.

6. На республиканском и региональном уровнях, а также в постсоветском пространстве, следует регулярно организовывать и проводить научно-теоретические семинары, симпозиумы и конференции, посвящённые опыту работы судов, с последующей публикацией материалов этих мероприятий в средствах массовой информации, а также в газетах и научных журналах.

7. С учётом выводов, полученных в ходе исследования, и опыта традиционных судов региона Бадахшана Таджикистана в досоветские исторические периоды, представляется необходимым разработать и принять «Концепцию возрождения и создания традиционных национальных судов в Таджикистане».

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИЯ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1-А]. Алиназарова, К. Г. Амали меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ ва ҳуқуқи исломӣ дар ҳудуди Помири тошӯрави [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. –2018. – № 4. – С. 23-25. ISSN: 2305-0535.

[2-А]. Алиназарова, К. Г. Таърихнигории таърихи суди Вилояти Мухтори Кухистони Бадахшон [Матн] / К. Г. Алиназарова//Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон.. – 2019. – №7. – С. 63-65. ISSN: 2074-1847.

[3-А]. Алиназарова, К. Г. Фаъолияти судҳои ҷамоатӣ дар ҳудуди Вилояти Мухтори Кухистони Бадахшон [Матн] / К.Г. Алиназарова //Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2019. – №6.– С.117-119. ISSN: 2074-1847.

[4-А]. Алиназарова, К.Г. Фаъолияти судҳои Вилояти Мухтори Кухистони Бадахшон дар даври истиқлолият (солҳои 1991-2018)[Матн] / К.Г. Алиназарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – 2020. – №4. – С.76-79. ISSN: 2074-1847.

[5-А]. Алиназарова, К. Г. Масоили таъсиси судҳои Шуравӣ дар Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / К. Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – №1. – С.194-196. ISSN: 2305-0535

[6-А].Алиназарова,К. Г., Буризода, Э.Б. Ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар низоми судии давлатҳои аввалини тоҷикон (дар мисоли давлати Ҳахоманиши) [Матн] / К.Г.Алиназарова // Правовая жизнь. – 2022. – №3 (39). – С. 19-26. ISSN: 2307-5198

[7-А]. Алиназарова, К.Г. Мафҳуми ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ [Матн] / К.Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №1.(45). – С. 210 –215. ISSN: 2305-0535

[8-А]. Алиназарова, К.Г. Пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] / К.Г.Алиназарова // Паёми Филиали Донишгоҳи Давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, бахши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2023. – Том 1, – №1.(30). – С.43–49.

[9-А]. Алиназарова, К.Г.Даврабандии таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон [Матн] К.Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №2.(46). – С. 55-61. ISSN 2305-0535.

[10-А]. Алиназарова, К.Г. Санадҳои меъёрӣ ва асосҳои ҳуқуқи танзими фаъолияти судҳо тибқи Конститутсияи соли 1977 (солҳои 1978-1994) [Матн] / К. Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – №4(48). – С.73-77. ISSN 2305-0535.

[11-А]. Алиназарова, К.Г. Ниҳодҳои ҷамъиятии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ дар минтақаи Бадахшон [Матн] / К.Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №1(53). – С. 75-81. ISSN 2305-0535.

[12-А]. Алиназарова, К.Г. Ниҳодҳои маъмурии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон [Матн] / К. Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №3(55). 2025. – С.53-58. ISSN 2305-0535.

[13-А]. Алиназарова, К.Г., Буризода, Э.Б. Сарчашмаҳои ҳуқуқи амалисозии адолати судӣ [Матн] / К. Г. Алиназарова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4 (56). – С. 77-83. ISSN 2305-0535.

[14-А]. Алиназарова, К. Г. Ниҳодҳои динии баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар Бадахшон [Матн] / К.Г. Алиназарова //Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2025. – №4(56). – С.84-90. ISSN 2305-0535.

II. Статьи в других научных журналах и сборниках:

[15-А]. Алиназарова, К.Г. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва ташаккули низоми судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи « Рушди ВМКБ дар даврони истиқлоли давлатӣ», бахшида ба 31– солагии

истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 6-уми сентябри соли 2022, ш.Хоруғ. –Хоруғ, 2022. –С. 151-154.

[16-А]. Алиназарова, К.Г. Стратегияи сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти ислохоти ҳуқуқӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи конференсияи байналмиллалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор», бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев. – Хоруғ, 11-12 ноябри соли 2022. –Хоруғ, 2022. – С.251-253.

[17-А]. Алиназарова, К.Г. Таносуби низоми судӣ ва низоми мақомоти судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи II – юмин конференсияи илмӣ амалии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик. – Душанбе, 29 апрели соли 2023. –Душанбе, 2024. – С.95-99.

[18-А]. Алиназарова, К.Г. Ваҳдати миллӣ ва нақши он дар таъмини адолати судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводҳои Конференсияи байналмиллалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди иқтисодӣ, иҷтимоии Тоҷикистон: дастовардҳо, мушкилот ва дурнамои он» . – Хоруғ, 13-14 июни соли 2023, ш.Хоруғ. – Хоруғ, 2023. – С.39- 41.

[19-А]. Алиназарова, К. Г. Ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд- вазифаи конститусионии ҳокимияти судӣ / К.Г.Алиназарова // Маводи VI – умин конференсияи байналмиллалӣ илмӣ-назариявӣ «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон. ш. Душанбе, 8 декабри соли 2023. – Душанбе, 2024. – С. 32-36.

[20-А]. Алиназарова, К.Г. Нақши маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар [Матн] /К.Г.Алиназарова // Маҷмуаи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Маърифати ҳуқуқӣ -омили тарбиявии ҷавонон дар ҷомеаи муосир” бахшида ба эълон гардидани - соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Хоруғ, 2024.– С.28-33.

[21-А]. Алиназарова, К. Г. Истиклолияти давлатии Тоҷикистон ва нақши калидии он дар таҳкими ҳокимияти судӣ [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ конференсияи илмӣ –

амалӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ- заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд» Баҳшида ба 33 – солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 03.сентябр соли 2024. – Душанбе, 2024. – С. 108-112.

[22-А]. Алиназарова, К.Г. Принципи адолат дар Эъломияи ҳуқуқи башар [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи VII- уми конференсияи байналмилалӣ илмӣ - назариявӣ «Ҳуқуқи инсон ва ҷаҳонишавӣ» баҳшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва эълон гардидани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” .– Душанбе, 10 декабри соли 2024. – Душанбе, 2025. – С. 282-286.

[23-А]. Алиназарова, К.Г. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими ҳокимияти судӣ [Матн] / К.Г. Алиназарова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ баҳшида ба 30 - солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. – Душанбе, 25 октябри соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 276-280.

[24-А]. Алиназарова, К. Г. Фаъолияти ҳокимияти судӣ тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / К.Г.Алиназарова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ баҳшида ба 30-солагии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 25-уми феврари соли 2025. – Душанбе, 2025. – С.193-198.

[25-А]. Алиназарова, К.Г. Масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / К.Г.Алиназарова // IV-умин Конференсияи илмӣ-амалӣ байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» баҳшида ба Рӯзи илми тоҷик. ш. Душанбе, 18-уми апрели соли 2025. – Душанбе, 2025. – С. 315-318.

РУЙҲАТИ АДАБИЁТ

I. Асарҳои таърихи-сиёсӣ

[1]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни Ориёӣ. [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.

II. Монографияҳо, китобҳо ва васоити таълимӣ

[2]. Азизкулова, Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан. [Текст] / Г.С. Азизкулова. – Душанбе, 1995. – 256 с.

[3]. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф [Текст] / М.С.Андреев вып. I. – Сталинабад: Издательства АН Тадж ССР, 1953. – 253 с.

- [4]. Болдырев, А.Н. История Бадахшон [Текст] / А.Н. Болдырев.– М., 1974. – 220с.
- [5]. Бурхониддини Кушкакӣ «Қатаған ва Бадахшон» Бойгонии давлатии ҶТ дар ВМКБ. [Матн] / К.Бурхониддин Фонди Х. Бурибеков.
- [6]. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) [Текст] / И.Б. Буриев.– Душанбе: Ирфон, 2008. – 294 с.
- [7]. Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст] / А.А. Бобринской.– М., 1908. – 150с.
- [8]. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: Современное состояние и перспективы развития. [Текст] / Х.М. Гафуров.– Душанбе, 2009. – 184с.
- [9]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. [Текст] / А.М.Диноршоев.– Душанбе, 2006.–197с.
- [10]. Зоир, Дж.М. Конституции Республики Таджикистан 20 – лет. [Текст] / Дж.М. Зоир. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 151 с.
- [11]. Искандаров, З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизми миллии ҳимоя. [Текст] / З.Х. Искандаров.– Душанбе, 2007. –136 с.
- [12]. Мирзо, Сангмухаммади Бадахши. Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар.Таърихи Бадахшон. [Матн] / Бадахши Мирзо Сангмухаммад. – Душанбе, 2007.
- [13]. Махмудзода, М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ. [Матн] / М.А. Махмудзода.– Душанбе, 2017. – 632 с.
- [14]. Митюкова, К.Д. Опыт государственного строительства Таджикской АССР. [Текст] / К.Д. Митюкова.– Душанбе, 1988. –100 с.
- [15]. Марченко, М.Н. Судебное правотворчество и судебное право. [Текст] / М.Н.Марченко – М.: Проспект, 2006. – 510 с.
- [16]. Одинаев, Р.С. Формирование и развитие института мазалим в досоветском Таджикистане (историко-правовое исследование). [Текст] / Р.С. Одинаев. – Душанбе, 2012. – 174 с.
- [17]. Раджабов, С.А. Таджикская ССР – современное советское государство. [Текст] / С.А. Раджабов. – Душанбе, 1957. –348 с.
- [18]. Разыков, Ш. К истории совесткого суда в Таджикистане. [Текст] / Ш. Разыков.– Сталинобод, 1960. – 113 с.
- [19]. Тохиров, Ф.Т. История государства и права в Таджикистане (1917-1929 гг.). [Текст] / Ф.Т. Тохиров. – Душанбе: Дониш, 2004.

[20]. Холиков, А.Г. Андешаи давлати милли. [Матн] / А.Г. Холиков.– Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 685 с.

[21]. Халикзода, А.Г. Хадис как источник мусульманского права. [Текст] / А.Г. Халикзода.– Душанбе: Шарқи озода, 1998. – 151 с.

[22]. Хаджибеков, Э. Исмоилитские духовные наставники (пиры), их роль в общественно-политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX – 30-е годы XX вв.) [Текст] / Э. Хаджибеков. – Душанбе: Бухоро, 2015.– 185с.

[23]. Хабибов, А. Ганчи Бадахшон. [Матн] / А. Хабибов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 310с.

[24]. Ярославцев, В.Г. Нравственное правосудие и судебское правотворчество. [Текст] / В.Г. Ярославцев.–М, 2007. – 298 с.

III. Мақолаҳои илмӣ

[25]. Алиев, З.М., Асосҳои конституционии таъкили ҳокимияти иҷроия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / З.М.Алиев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2003. – №1. – С. 21-28.

[26]. Иброҳимов, С.И. Рушди илми ҳуқуқи маъмури дар Тоҷикистон. [Матн] / С.И. Иброҳимов // Маҷаллаи Академияи Тоҷикистони байналмилалӣ макотиби олии (ТОМАНШ) / С.И. Иброҳимов. – 2020. – №1. – С.285-292.

[27]. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков по материалам конца XIX начале XX века. [Текст] / Н.А. Кисляков // Этнографии им М.Н.Миклухо – Маклая. Новая Серия, том XLIV. – М.: Наука, 1959. – С.141-155.

[28]. Семенов, А.А. Избранные сочинения. [Текст] / А.А. Семенов // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии, вып. II. Труды АН. Тадж. СССР. – Т. XXV, – Душанбе, 2013. – С.41-45.

[29]. Сотиволдиев, Р.Ш. Конституционно-правовые начало формирования гражданского общества и правового государства в постсоветском Таджикистане. [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев // Труды Академии МВД РТ. – Душанбе, 2002. - Вып. 5.– 62-69

[30]. Сафаров, И.Д. Историческое развитие теории правового государства. [Текст] / И.Д. Сафаров // Государство и право. – 2003. – №2. – С.1-13.

IV. Диссертатсияҳо ва авторефератҳо:

[31]. Азизов, У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного

Таджикистана: историко правовое исследование [Текст] : дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / У.А. Азизов. – Душанбе, 2015. – 413с.

[32]. Бабаджанов, И.Х. Жизнь и смерть человека как институционально–правовые категории (теоретико – аксиологический и частно-правовой анализ [Текст] : дис.д-ра юрид.наук: 12.00.01, 12.00.03/ И.Х. Бабаджанов. – Душанбе, 2014. – 341 с.

[33]. Нёматов, А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан: актуальные вопросы теории и практики [Текст] : дисс...д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Р. Нёматов. – Душанбе, 2013. – 331 с.

[34]. Обидова, М.Н. Право граждан участие в отправлении правосудия (теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование. [Текст] : дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.Н. Обидова.– Душанбе, 2020. – 189 с.

[35]. Сафаров, Б.А. Ранее исламское государство и формирование исламских представлений области [Текст] : автореф. дисс... канд. юрид .наук: 12.00.01. / Б.А. Сафаров.– Душанбе, 2009.– 24с

[36]. Тохиров, Ф.Т. Высшие органы государственной власти Таджикской АССР. [Текст] : автореф. дисс...канд. юрид.наук: 12.00.01 / Ф.Т. Тохиров.– Душанбе, 1971.– 20 с.

[37]. Шодиев, Н.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начало XXI вв.) [Текст] : дис.... канд. юрид.наук: 12.00.01 / Н.Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 180с.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Алиназарова Кифоят Ғуломназаровна дар мавзуи «Ташаққул ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистон: таҳқиқоти таърихӣ – ҳуқуқӣ дар мисоли Бадахшон»

Калидвожаҳо: таърихи давлат ва ҳуқуқ, таърихи суд, идоракунии давлатӣ, ҳокимияти судӣ, адолати судӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, одатҳои ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, қонун, баҳси ҳуқуқӣ, муҳокимаи судӣ, ҷазо, баррасии даъво, истехсолоти судӣ, қарор, суди маъмурий, мурофиаи судӣ, ҷиноят, ҳуқуқвайронкунии, ниҳоди қозӣ.

Мақсади таҳқиқоти илмӣ омӯзишу таҳлили масоили таърихӣ-ҳуқуқии таъсисӣ ва рушди ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ, шуравӣ ва пасошуравӣ (дар мисоли Бадахшон), муайян намудани хусусияти амали ниҳодҳои судӣ ва инчунин, таҳияи пешниҳоду тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузорӣ ва фаъолияти амалии судҳо дар замони муосир мебошад.

Навгони илмӣ диссертатсия дар мақсаду вазифаҳои таҳқиқот, омӯзиши қонунгузории давраи гузашта оид ба масъалаи адолати судӣ, пайдоиш ва рушди ниҳодҳои судӣ, фаъолияти ниҳодҳои амалисозандаи адолати судӣ ва баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ дар минтақаи Бадахшони Тоҷикистон, нақши урфу одат ҳамчун сарчашмаи муҳими ҳуқуқи анъанавӣ дар ҳудуди Бадахшон мебошад. Навгони таҳқиқоти мазкур ҳамзамон дар он ифода меёбад, ки он аввалин таҳқиқоти комплексӣ оид ба масъалаи ниҳоди адолати судӣ бо назардошти низоми ҳуқуқӣ аз тошуравӣ то низоми ҳуқуқи муосири Тоҷикистон дар минтақаи Бадахшон мебошад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки тавсияҳои пешниҳодгардида метавонанд татбиқи амалии ҳудро дар фаъолияти минбаъдаи судҳо пайдо намоянд. Таҳқиқоти мазкур ҳамчун маводи дарсӣ барои донишҷӯён дар соҳаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон, фаъолияти судӣ, барои таҳқиқоти минбаъда дар мавзуи мазкур ва ҳамчун сарчашмаи муҳим барои ғанӣ гардонидани донишҳои ҳуқуқӣ аз таърихи низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат намояд.

Нуқтаҳои илмӣ ҳамчун сарчашмаи мубодила ва таҳлили муқоисавӣ таҷрибаи судҳо, барои ташвиқу тарғиби фаъолияти судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити замони муосир метавонад истифода шавад.

Хулоса ва пешниҳодҳои дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба даст омада, дар ҳалли як қатор мушкилот метавонад аз ҷониби мақомоти давлатӣ, судия-қоромӯз, судҳо, умуман аз ҷониби ҳуқуқшиносон, инчунин намоёндагони илмҳои дигари ҷомеашиносии истифода гардад.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Алиназарова Кифоят Гуломназаровны на тему «Становление и развитие институтов осуществляющих правосудие Таджикистане: историко-правовое исследование на примере Бадахшана»

Ключевые слова: история государства и права, история суда, государственное управление, судебная власть, судебный орган, административный суд, правосудие, источники права, правовые обычаи, правовые нормы, закон, правовой спор, правонарушение, преступление, судебное разбирательство, рассмотрение исков, наказание.

Цель исследования – изучение и анализ историко-правовых вопросов формирования и развития институтов, обеспечивающих судебную справедливость в досоветском, советском и постсоветском периодах истории Таджикистана (на примере Бадахшана), выявление особенностей функционирования судебных институтов, а также разработка предложений и рекомендаций по совершенствованию законодательства и практической деятельности судов в современных условиях.

Научная новизна диссертации заключается в исследовании цели и задач, изучении законодательства прошедших периодов по вопросам правосудия, учреждении и развития судебных институтов, деятельности органов, осуществляющих правосудие, а также рассмотрении правовых споров в регионе Бадахшана. Отражена роль обычаев как важного источника традиционного права на территории Бадахшана. Новизна исследования проявляется в том, что это первое комплексное исследование института правосудия на основе от досоветской до современной правовых систем в Бадахшанском регионе Таджикистана.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что её выводы и рекомендации могут быть применены на практике в дальнейшей деятельности судебных органов. Данное исследование может служить учебным материалом для студентов в области истории государства и права Таджикистана, судебной деятельности, а также для дальнейших исследований по истории судов Республики Таджикистан как важный источник для обогащения юридических знаний о судебной системе страны.

Научные положения диссертации могут использоваться как источник обмена мнениями и сравнительного анализа опыта судов, а также для стимулирования и продвижения деятельности судов Республики Таджикистан в современных условиях.

Выводы и предложения, полученные в результате диссертационного исследования могут применяться при решении ряда проблем государственными органами, судьями - стажерами, практическими судьями, а также в целом юристами. а также представителями других общественных наук.

ANNOTATION

for the dissertation of Alinazarova Kifoyat Gulomnazarovna on the topic "Formation and development of institutions implementing justice in Tajikistan: a historical and legal study on the example of Badakhshan"

Keywords: history of the state and law, history of the court, public administration, judicial power, judicial authority, administrative court, justice, sources of law, legal customs, legal norms, law, legal dispute, offense, crime, judicial proceedings, consideration of claims, punishment.

The purpose of the study is to study and analyze the historical and legal issues of the formation and development of institutions ensuring judicial justice in the pre-Soviet, Soviet and post-Soviet periods of Tajikistan's history (using the example of Badakhshan), identify the specifics of the functioning of judicial institutions, as well as develop proposals and recommendations for improving legislation and the practice of courts in modern conditions.

The scientific novelty of the dissertation is the study of the purpose and objectives, the study of the legislation of past periods on justice, the establishment and development of judicial institutions, the activities of bodies administering justice, as well as the consideration of legal disputes in the Badakhshan region. The role of customs as an important source of traditional law in the territory of Badakhshan is reflected. The novelty of the study is shown by the fact that this is the first comprehensive study of the institute of justice based on pre-Soviet to modern legal systems in the Badakhshan region of Tajikistan.

The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that its conclusions and recommendations can be applied in practice in the future activities of judicial authorities. This study can serve as an educational material for students in the field of the history of the state and law of Tajikistan, judicial activity, as well as for further research on the history of courts of the Republic of Tajikistan as an important source for enriching legal knowledge about the judicial system of the country.

The scientific provisions of the dissertation can be used as a source of exchange of opinions and comparative analysis of the experience of courts, as well as to stimulate and promote the activities of the courts of the Republic of Tajikistan in modern conditions.

The conclusions and suggestions obtained as a result of the dissertation research can be applied in solving a number of problems by government agencies, trainee judges, practical judges, as well as lawyers in general. as well as representatives of other social sciences.